

Neumann Tibor

A VÍZKÖZ KISNEMESI TÁRSADALMA A KÖZÉPKORBAN

Történeti irodalmunkban régóta olvasható az a megállapítás, hogy a középkorvégi Magyarországon — Lengyelországhoz hasonlóan — a nemesség az össznépességen belül jóval nagyobb arányban képviseltette magát, mint a nyugat-európai országokban,¹ tekintélyes hányadát ráadásul az az ún. *egyetlen nemesi réteg* alkotta, amelynek 15. század végi létszámát a demográfiai tanulmányok mintegy 12–20 ezer háztartásra, körülbelül százezer főre becsülték.² Számarányuk ellenére korántsem mondható, hogy történetírásunk élénk érdeklődést mutatott volna a kisnemesség életmódja, társadalmi kapcsolatai és rétegzettsége iránt: erre vonatkozó ismereteinket jobbra csak néhány szembeötlő jelenség (leánynegyed, *agilis*-ek, adózás stb.) vizsgálatának köszönhetjük.³ Az érdektelenség oka nyilván abban keresendő, hogy a réteg óriási létszáma ellenére sem rendelkezett közvetlen politikai súllyal, tagjainak élettere pedig sokszor valóban a megyére korlátozódott. A kutatások fontossága ugyanakkor kézenfekvő, ha felidézzük, hogy helyi szinten a megyei hatóság személyi állományának jelentős részét alkották, képviselőik pedig nem csak a helyi birtokosok, hanem a középkor kései szakaszában időnként a király szolgálatában is kimutathatók,⁴ sőt olykor helyet kapnak a kúria „hivatalaiban” is.⁵

¹ Pl. Szabó István: Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. In: Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1849-ig. Szerk. Kovácsics József. Budapest, 1963. 88.; Maksay Ferenc: „A sok nemes országa” In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Budapest, 1984. 277–296., illetve Maksay Ferenc: Magyar birtokostársadalom a 16. század közepén (A rovásadóösszeírások vizsgálatának néhány tanulsága). In: Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára. Szerk. Bertényi Iván. Budapest, 1980. 184–185.

² Szabó István: Magyarország népessége (1. jegyzet) 89–90. (20 ezer háztartás); Maksay Ferenc: A sok nemes országa (1. jegyzet) 290–292. (18 ezer háztartás); Kubinyi András: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. Történelmi Szemle 38 (1996) 135–162., különösen 146–147. (12 615 háztartás, annak hangsúlyozásával, hogy ez az érték az alsó határt jelenti, a tényleges szám minden bizonnyal megközelíti Maksay 18 ezres értékét.; Ugyanő korábban a birtoktalan nemesség számát 12 és 14 ezer háztartás közé helyezte: Kubinyi András: Egységes nemesség? Nemesek és mánások a középkor végén. Rubicon 5 (1994) 16.

³ Pl. Solymosi László: Veszprém megye 1488. évi adólajstroma és az Ernuszt-féle megyei adószámadások. In: Tanulmányok Veszprém megye múltjából. A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 3. Szerk. Kredics László. Veszprém, 1984. 147–148.; Maksay Ferenc: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. I–II. Budapest, 1990. I. 7–8.; Lásd a „Leányági örökösödés” c. fejezet jegyzeteit. – A kisszámú esettanulmány közül kiemelem Bartal Aurél nagy forrásanyagot felhasználó, de inkább családtörténeti érdeklődésű művét: A csallóközi Karcsák és a Karcsaiak a középkorban. Budapest, 1941., illetve Révai József gróf társadalomtörténeti érdeklődésű, de a középkor tekintetében kisszámú forrást felhasználó munkáját: Kisnemesek Tajnán. Adatok egy felvidéki falu és egy társadalmi réteg monográfiájához. Budapest, 1942.

⁴ Kubinyi András: A Mátyás-kori államszervezet. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk. Rázso Gyula – V. Molnár László. Budapest, 1990. 67.

⁵ Kubinyi András: A kincstári személyzet a 15. század második felében. In: Tanulmányok Budapest Múltjából XII (1957) 33–34.

Jelen dolgozat nem törekszik arra, hogy a kis- és egytelkes nemességgel kapcsolatban országos érvényű megállapításokat tegyen; célkitűzése arra korlátozódik, hogy a címben szereplő Pozsony megyei tájegység kisnemesi társadalmának vizsgálatával viszonyítási pontul szolgáljon a későbbi — eltérő földrajzi környezetre kiterjesztett — kutatásoknak. Igyekeztem a források teljességére támaszkodni: jóllehet az így nyert információkat a dolgozat elkészítése előtt hely- és családtörténeti szempontok szerint rendszereztem, egyelőre lemondtam az egyes kisnemesi családok, illetve az egyes nemesi falvak történetének részletes felvázolásáról: a forrásadatokat kifejezetten társadalomtörténeti jelenségek — a helyi nemesség eredete, a nemesi telek és a nemesi falu szerkezete, házassági kapcsolatok, leányági örökösödés, familiaritás, vagyoni rétegzettség — köré csoportosítottam, a tájegység történeti földrajzával pedig csak az érthetőséghez okvetlenül szükséges mértékben foglalkoztam.

Pályázóköz és Vízköz

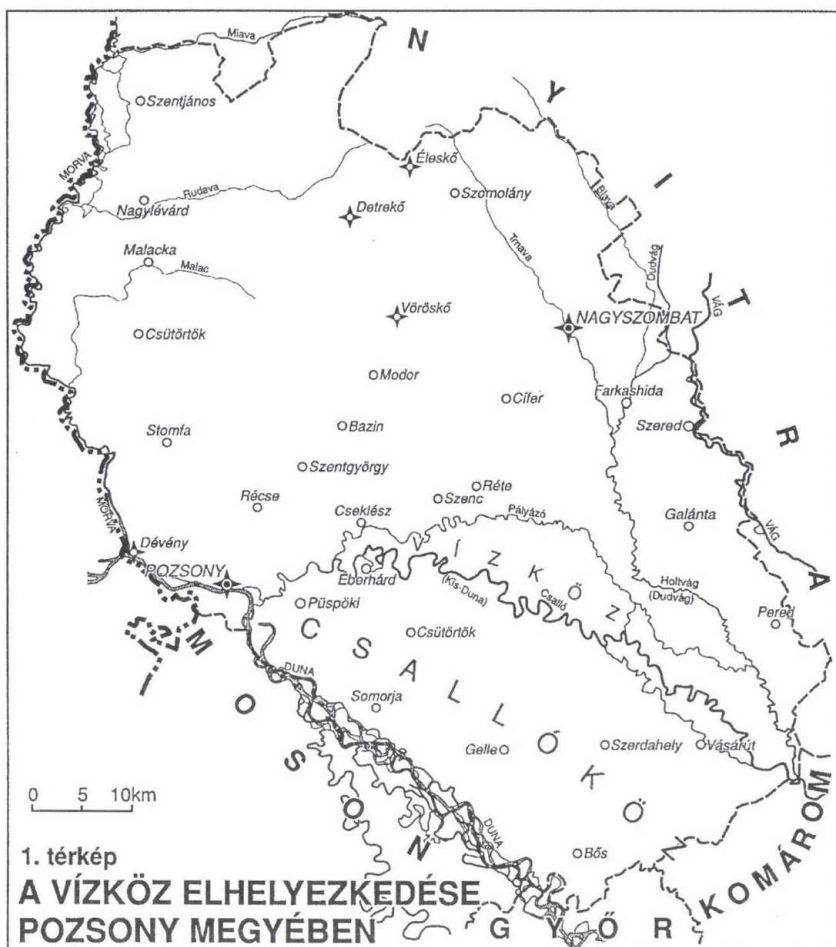
Magyarország egész területén megfigyelhető, hogy a legtöbb két folyó által közrezárt terület elnevezése a kisebbik folyó nevének *-köz* szócskával ellátott alakjából képződött. A vizsgált Pozsony megyei tájegység ugyanígy kapta korai nevét a ma már nem létező *Pályázó* folyóról, amelynek folyásirányát forrásaink kellő egyértelműséggel rajzolják elénk: nyugatról kelet felé haladva a folyó — Sápot elhagyva — elválasztotta Zoncot és Szencet, Apácakörmösd északi határát képezte, elkülönítette Királyfalvát és Rétét, majd innen tovahaladva Födemes és Vízkelet között folyt (l. az 1. térképet). Ezen a szakaszon a Pályázó folyása tehát nagyjából egybeesik a mai — Dudvág vízrendszeréhez tartozó — Fekete-víz medrével, noha folyónk egyértelműen a Duna mellékfolyása volt: gyakran találkozunk vele *Danubius*-ként vagy *aqua Danubialis*-ként, sőt a pozsonyi uradalom 1646-os urbáriumuma egyenesen Kis-Dunának nevezi, szemben a forrásban *magnus Danubius* névvel jelölt mai Kis-Dunával.⁶ A vízrendszer megváltozása természetesen a 19. századi folyószabályozás hozománya: a Pályázó Papfa környékén szakadt ki a Kis-Dunából, amelybe Nyék és Vízkelet között ömlött vissza.⁷

A Pályázóköz tehát a Csallóköztől északra elterülő, a Kis-Duna (~Csalló) és a Pályázó által közrefogott területet jelentette, amely *földrajzi* értelemben sohasem tartozott a Csallóközhöz: a 14. század első felében a forrásokban gyakran találkozunk a tájnév melletti *provincia* értelmezővel, amely kétségtelenül a „Csallóköz provincia”-tól való megkülönböztetést szolgálta.⁸ *Közigazgatásilag* azonban

⁶ A pozsonyi uradalom 1646-os urbáriumuma. Urbáriumok. XVI-XVII. század. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Maksay Ferenc. Budapest, 1959. 238.

⁷ A Pályázót Maksay Ferenc a Fekete-vízzel azonosította: Urbáriumok (6. jegyzet) 234. (85. jegyzet.); Főként kiadott források és újkori térképek alapján Püspöki Nagy Péter határozta meg folyását: *Püspöki Nagy Péter*: Boldogfa. Pozsony, 1981. 115–119. Gyűjtése több kiadott és kiadatlan forrással egészíthető ki, ezek közül néhány: *Sáp és Szenc*: [évszám nélkül, XVI. század közepe]: DF 226 355. (Pozsonyi káptalan hiteleshelyi levéltára, továbbiakban: Pozs. kápt. hlt. 9–12–4.); *Zonc és Szenc*: 1646: Urbáriumok (6. jegyzet) 233. „Metas habent cum Zempcziansibus usque ad metas Pollyasso.”; *Apácakörmösd*: 1367: DL 7054. (Acta eccl. ord. et mon. Poson. 57–23.); *Födemes és Vízkelet*: 1646: Urbáriumok (6. jegyzet) 238. „Piscatura. Habetur in territorio huius possessionis [Fedemes] aqua Danubialis Kis Duna alias Polliaszo dicta, quae incipit a territorio Királyfalvensi usque ad metas possessionis Vízkelet.”

⁸ Pl. 1299: Wenzel X. 355–356.; 1320: DF 226 617. (Pozs. kápt. hlt. 14–3–10.) stb. – A Pályázóköz mint külön sziget: 1252: CDES II. 269. „in insula Polazo”.

úgy tűnik, hogy — Pozsony megye szervezetén belül — a Csallóközhöz, és nem Nagy-Pozsony megyéhez (*comitatus maioris Posonii*) tartozott.⁹

A terület Pályázóköz elnevezése a 15. század közepére kophatott ki a használatból az új név — Vízköz — hatására. A Pályázóköz ~ Vízköz megfelelést az a megfigyelés teszi bizonyossá, hogy a korábban pályázóközinek nevezett falu, Egyházfa 1488-tól többször maga mellé veszi az „*inter aquas*” jelzőt.¹⁰ Ez egyben pontos latin fordítása a „Vízközi” családnévnek, amelyet a pályázóközi Alsóbor-sából származó Csorba család viselt az 1460-as és az 1510-es évek között. Az újkorban Vízköz név alatt állítólag már nem csupán az egykori Pályázóközt, hanem az attól északra elterülő tájegységet is értették.¹¹ A tájnév eme értelmezését azonban a középkori források nem erősítik meg, így alighanem későbbi jelentésbővüléssel kell számolnunk.

Annak ellenére, hogy a Pályázó és a Kis-Duna folyása pontosan kijelölt egy területegységet, a pályázóközi településhálózat számára a két folyó nem mindenhol jelentett természetes határvonalat – vélhetően a folyómeder változásai folytán. Sáp határa átnyúlt a Csallón túlra, a vele szemben elterülő Vöknek viszont a Pályázóközben lehettek kicsiny földjei.¹² A késő középkorban Nagymagyar tartozékának számító Kőkényrév a Kis-Duna másik oldalán is rendelkezett legelőkkel és erdőkkel.¹³ Jóka határának egy része a Csallóközbe esett, ahol még egy Csallóköz nevű dűlőt is találunk.¹⁴ De felfigyelhetünk ugyanerre a Pályázó mentén is, például Sáp és Szenc¹⁵ vagy Torony és Szenc¹⁶ határvonalának tanulmányozásakor.

⁹ Ezt bizonyíthatja az a tény is, hogy a Pályázóköz (Vízköz) a 19. századba nyúlóan az ún. Felsőcsallóközi-járáshoz tartozott: *Püspöki Nagy Péter*: Boldogfa (7. jegyzet) 117.; A Nagy-Pozsony megyei elhelyezkedés Pályázóközzel szembeni hangsúlyozása figyelhető meg pl. 1335: Zichy I. 422–423., ahol az egyik Borsa possessio „in Palyazokuz”, a másik Nagy-Pozsony megyében fekszik.; Jóka egyértelműen Csallóköz provincia része: pl. 1358–59: DL 38817. (Farkas lt.), vö. Pozsony megye 1914-es közigazgatási térképével, ahol Jóka északi határvonala képezi a somorjai járás határát, a többi pályázóközi falu viszont már a szenci járásba tartozik. Magyarország Közigazgatási Atlasza 1914. A Magyar Szent Korona országai. Budapest, 2000. (8. térkép.) – Feltételezhetően nem tartják ugyanakkor földrajzilag a Csallóközhöz tartozónak, vö. pl. 1506: „totum et omne ius suum possessionarium... intra metas dicte possessionis Ilka in comitatu Posoniensi existentis versus Challockewz situm” DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 106–107.) – Pozsony megye két részére l. *Pesty Frigyes*: Az eltűnt régi vármegyék. I–II. Budapest, 1880. I. 43.

¹⁰ 1488: DL 19451. (NRA 182–2.) „in possessione Zenthandraswr [=Egyházfa] vocata... in comitatu Posoniensi *inter aquas* existentis”; 1506: DF 227 638. (Pozs. kápt. mlt. A–9–6.) „de Eghazfalwa alias Sancto Andrea [=Egyházfa] *inter aquas*”; Ugyanez: 1509: DF 227 644. (Pozs. kápt. mlt. A–9–12.) – Nem véletlen, hogy a jelző csak Egyházfa esetében jelenik meg: a falu Szentandrás(falva) elnevezése egybeesett a csallóközi Szentandrással, azaz a 18. századi Szentandráspusztával (irata-nyaga a Batthyány-Illesházy levéltárban), míg Egyházassúr neve a gyakran ugyaneme név alatt feltűnő, a nyitrai határ közelében elterülő Nagysúr nevével mutatott azonosságot.

¹¹ Püspöki Nagy Péter a Vízközlől szóló 18. századi források alapján a Vízköznek csupán egy részét azonosította a Pályázóközzel. *Püspöki Nagy Péter*: Boldogfa (7. jegyzet) 119.

¹² 1338: Mon. Strig. III. 320. (A Sáp és Vök közötti vitás határ megjárása.)

¹³ 1482: DL 37370. (Szüllő lt.) „pratorum et silvarum trans predictum Danubium habitatum”

¹⁴ 1429: DF 227 159. (Pozs. kápt. hlt. 28–3–90.) „iuxta dictum fluvium Danubii tam ex parte districtus Challockewz, quam a parte alia inter metas predictae possessionis Ilka”; 1504: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 48–49.) „totum fenile suum in loco Challockewz existens” stb.

¹⁵ DF 226 355. (Pozs. kápt. hlt. 9–12–4.) A Sáp és Újfalu közötti per során elvégzett határjárás keltezetlen, Salm Miklós pozsonyi ispán említése alapján ugyanakkor a 16. század közepére datálható, így szerencsés félreértés vezetett az irat DF-be való felvételéhez.

¹⁶ 1252: CDES II. 284–285.

A két folyó vize kiválóan alkalmas volt malmok üzemeltetésére. Már a 13. században találkozunk olyan esettel, hogy a király Pályázón működő malmot vesz el egyik várjobbágyától, akit ezért földdel kárpótol.¹⁷ A folyóparti birtokokat igazán mégsem a malmok, hanem a halászó- és vízafogóhelyek tették értékké. A pozsonyi káptalan a 14–15. században rendszeresen perben áll a Szentgyörgyiekkel, mivel a grófok gyakran elfoglalják a káptalan — többek között körmösd — halászhelyeit, lehalásztatják azokat, vagy onnan éppenséggel „vizákat és más halakat” raboltnak el.¹⁸ A Szentgyörgyiek a kisnemesi birtokok közül egyedül Jóka felé próbálnak terjeszkedni, nem titkolva az ott megtalálható halászhelyek iránti sóvárgásukat.¹⁹ A vízafogó helyek értékét mi sem szemlélteti jobban, mint a Salamon nembéli vatai nemesek esete: 1430-ban kénytelenek voltak átengedni királyi „*requisitio*”-ra a birtokukhoz tartozó dunai partszakaszt vízafogó helyeikkel Zsigmond királynak, aki cserébe egy jobbágyfalut, a nyitrai határhoz közel eső Lócot bocsátotta rendelkezésükre.²⁰ Ebből adódóan az a tény is értelmet nyer, miszerint a Pályázóköz birtokmegosztásának 14. század közepi megszilárdulását követően a király (Hegysúr, Pénteksúr, Zonc, Födemes), az óbudai apácák (Apácakörmösd, Csandal²¹, Feketelek²² és Újhelyjóra), a pozsonyi káptalan (Papkörmösd és Torony) és a Szentgyörgyiek (Botszeg, Királyfalva és Tikod²³) valamennyi

¹⁷ 1253: CDES II. 297. Malom a „Palasa” folyón.; Talán ide vonható az az értesülés is, miszerint Sági Botó Sáp föld kétharmadát IV. Béla királytól malmaiért cserébe kapta. Az oklevél nem közli, hogy a malmok hol helyezkedtek el. 1264: DL 105 408. (Jeszenák lt.)

¹⁸ A számtalan, pozsonyi káptalan magánlevéltárában található példa közül csak a Pályázó mellett elterülő Papkörmösd esetét idézem: 1464: DF 228 378. (Pozs. kápt. mlt. R-3-106.); 1467: DF 228 011. (Pozs. kápt. mlt. E-11-283.)

¹⁹ Szentgyörgyi Temlin mester 1398-ban a következő panaszt tette az egyik jókai nemes ellen egy vitatott jókai részirtok kapcsán: „anno in presenti in Danubio suo ad dictas suas portiones possessionarias spectanti quasdam clausuras piscium vulgo zege vocatas penes clausuras suas similiter zege nominatas in eodem Danubio habitas... pro se preparasset et preparari fecisset potentia sua mediante...” DF 227 064. (Pozs. kápt. hlt. 28-2-61.); 1429-ben pedig a jókai nemesek panaszkodnak a Szentgyörgyiekre, hogy azok többek között „silvas prataque et feneta ipsorum querulancium Kerek, Hon et Basd vocatas et nominata iuxta dictum fluvium Danubii tam ex parte districtus Challos[kewz], quam a parte alia inter metas predictae possessionis Ilka existentes et habitata” elfoglalták. DF 227 159. (Pozs. kápt. hlt. 28-3-90.); Ugyanebben az évben a Szentgyörgyiek le is mondanak a Tikod birtokukhoz kapcsolni kívánt jókai három szigetről, ahol „loca piscatoria” is vannak. DL 38817. (Farkas lt.)

²⁰ 1430: DL 103 037. (Batthyány-Illésházy lt.) Az 1490-es években kihalt Bélvatai és Tankházi családok ősei a tulajdonukban lévő „lacunas sew capturas usonum sew piscaturas vulgo zegye dictas in fluvio Danubii” teljes dunai partszakaszukkal és halászati jogukkal (*piscatio*) együtt adták Zsigmond királynak. A halászhely értékére jellemző adat, hogy Lócon 1505-ben legalább tizenkét népes és két pusztá jobbágytelket irtak össze: DL 103 068. (Batthyány-Illésházy lt.)

²¹ A mai Dunajfalu területére lokalizálható. Vö. *Püspöki Nagy Péter*: Boldogfa (7. jegyzet) 114.

²² Feketelek-sziget Apácakörmösd tartozéka volt, Királyfalva, Borsá, Jóka és Födemes között terült el, a Pályázó és a Lófő folyó között (azaz a mai Dunajánosháza környékén). L. pl. 1367: DL 7054., 1423: DL 11746. (Acta eccl. ord. et mon. Poson. 57-23. és 9-10.)

²³ Tikod másik neve Lencsetárló, illetve Lencsehely volt: 1422: DF 254 579. (Pálffy cs. szeniorátusi lt.) „Tykod alio nomine Lenchetarlo”. Határjárás I. 1429: DL 12032. (NRA 359-15.) Az oklevelek szerint a birtok Kuze és Jóka földek mellett terült el. *Kuze* az újkorban Jóka, Lencsehely pedig Nagyfödemes határába olvadt. L. Pozsony vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. Borovszky Samu. Budapest, é. n. 75.; A Magyar Korona országainak helységnévtára. Budapest, 1882., Födemes címszó. – Kuze azonos lehet az 1304-ben feltűnő, Jóka és Borsá mellett levő Lokkuze birtokkal: AOKI I. 636. sz. – Tikodra I. még: 1422: DL 11166. és 1548: DF 287 760. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 78.) „Lenczehel”. Ekkori tulajdonosához, Serédi Gáspárhoz a Szentgyörgyiek kihaltával került.

itteni birtoka a két folyó valamelyike mentén terült el, míg a központi, Duna-szakasz nélküli birtokok (a három Borsa, Egyházfa és Nánasúr²⁴) kismemesi kézen maradtak (1. a 2. térképet).

Persze ezek a birtokok sem nélkülözték a folyóvizet. A csallóközi viszonyokhoz hasonlóan majdnem mindegyik birtokot behálózták a Duna ágából kiváló vagy oda beömlő folyók és patakok. A nagyobbak közé az oklevelek tanúsága alapján az Erecs, a Zimánd, a Lófő és a Hídvíz tartozott.²⁵ A vízfolyások a települések határát számtalan kisebb-nagyobb szigetre szabdalták, amelyeket — a rajtuk lévő erdők esetleges kiirtása után — legeltetésre, halászhelyek kialakítására fordítottak, de néhol hallunk szigeten elterülő szántókról és gyümölcsösökről is. Sokszor a dűlőkhöz hasonlóan aprózódtak fel a birtokosok kezén: ezt a tényt örökíti meg a *ius insulare* fogalom egyszeri felbukkanása is (1504).²⁶ A vízközelség természetesen a gyakori árvizek miatt komoly veszélyforrást hordozott magában, ami fokozottan érvényes lehetett a két folyó partjára eső jobbágyfalvakra, miként arról a pozsonyi uradalom már idézett két kora újkori urbárium is érzékletes képet fest.²⁷

Pályázóközi települések és társadalmuk a 14. század közepéig

A Pályázóköz kora Árpád-kori történetére csak a 13–14. századi állapotok alapján tudunk következtetni. Az ekkor feltűnő várjobbágy és várnépbeli birtokok jogi állapota bizonyossá teszi, hogy a vidék nagy része már a korai időktől fogva a pozsonyi vár szervezetéhez tartozott. Mellettük egyedül Zoncon találkozzunk más társadalmi réteggel, az itteni udvarnokok személyében.²⁸ A borsai és jókai várjobbágyok 14. századi rokonsági viszonyai is a birtoklás ősi voltát mutatják: a két rokonság kikövetkeztetett közös ősei nem élhettek a 12. század első felénél később. Az ősi és szűkre szabott birtoklás, a nagy természetes szaporulat és az ezzel járó birtokaprózódás — a nemesség soraiba való bekerülés esetén — egyenesen vezet a késő középkori kisbirtokosi létformához.

Korai fejleménynek tekinthető az is, hogy a terület nagy kiterjedésű földekből (*terra*) állt, amelyek több falura majd csak a 13–14. század során hullanak szét. Közülük rekonstruálható Födemes, Jóká és Súr elhelyezkedése, Csandal esetében már problémák merülnek fel,²⁹ míg egy csoport egy tömbben fekvő faluról

²⁴ A kis kiterjedésű Nánasúr Felsőborsába olvadt a 16–17. század folyamán. Már 1392-ben „Borsamellethswr”-nak nevezik: DL 76118. (Pethő lt.); Lásd még azt az 1463-as mandátumot, amelyben először „in possessione Borsa”-t írtak, majd áthúzták és „in iuxta possessione[m] Felborsa Nanasswr vocata”-ra javították: DF 225 499. (Pozs. kápt. hlt. 1–6–26.); vö. még a Szüllő levéltár (MOL P 648.) 16–17. századi iratanyagával.

²⁵ Teljességre való törekvés nélkül néhány példa: *Erecs*: 1340. DL 76117. (Pethő lt.); *Erecs(vize)* és *Zimánd(vize)*: 1407: ZsO II. 5671.; 1422: DF 225 620. (Pozs. kápt. hlt. 2–2–24.) – *Lófő(vize)*: 1367: DL 7054. (Acta ecd. ord. et mon. Poson. 57–23.); 1470: DF 225 718. (Pozs. kápt. hlt. 2–12–18., „ad Danubium tendens”) – *Hídvíz*: 1339: DL 38817. (Farkas lt.); 1498: DF 225 723. (Pozs. kápt. hlt. 2–12–23.)

²⁶ 1504: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 24.)

²⁷ Urbáriumok (6. jegyzet) 187–188.

²⁸ 1252: CDES II. 284–285.

²⁹ *Püspöki Nagy Péter* tett kísérletet arra, hogy Csandal terra Árpád-kori elhelyezkedését rekonstruálja: Boldogfa (7. jegyzet) 112–115. és a 39. ábra. Nem tartom jelenleg feladatomnak, hogy rekonstrukcióját megítéljem, de több állítása megkérdőjelezhető: pl. Sáp, Pap- és Apácakörmösd Csandal földhöz való tartozásának bizonyítása korántsem meggyőző, a Boldogfa határában fekvő

(Borsa, Királyfalva és a két Körmösd) nem tudjuk, hogy melyik *terrához* tartozott. Csandal, Jóka és Súr esete azt mutatja, hogy ezek a földek várjobbágyoknak és várnépbelieknek egyaránt lakhelyet biztosítottak.³⁰ Természetesen a nagyobb *terrák*on belül a különböző jogállású elemek egymástól elkülönülve, változatos nagyságú birtokokon éltek; noha ez a jogi elkülönülés a későbbi falvak kialakulásának alapja lett, nem szükséges az oklevelekben előforduló birtokok mindegyike esetében okvetlenül egy-egy későbbi falu előképét feltételezni.³¹

A vidék lakosságának társadalmi összetétele a 13. században kezd megváltozni. Megjelenik a vár- és udvarszervezet fennhatósága alól kikerült birtoktípus, amelynek elterjedése elsősorban az említett szervezetektől független elemek pályázóközi földvásárlásával, elvétele egy-egy érdemesült várjobbágy kiemeléseével veszi kezdetét. Utóbbira két példa ismeretes: Imre király 1197-ben kelt kiváltságlevelével a jókai Zbima fia Zerzovojt emelte ki hadi érdemeiért a pozsonyi várjobbágyai közül.³² Majdnem egy évszázadnak kellett eltelténie ahhoz, hogy kövesse őt 1287-ben a IV. László által kiváltságolt két sápi várjobbágy, Pomsa és Botó.³³ A birtoklás jogi alapjainak megváltozása jól tükröződik a felbomló *terrák* egyes részeinek újonnan történő elnevezésében: Pomsa Sápból kiszakított földjeit hamarosan már Pomsasápnak nevezik,³⁴ Súr föld egyik részét pedig a 14. század közepétől rendszeren Nánasúr név alatt tüntetik föl, noha az első nemesi birtokosnak tekinthető, névadó Nána fia Nána mester és rokonai már 1299-ben eladták itteni földjüket.³⁵ A 13. század végén élt szintén Súron az a várnépi származású Péntek is, aki névadója lesz a későbbi királyi falunak, Pénteksúrnak.³⁶

Ha a 13. századi, vár- és udvarszervezethez tartozó csoportok birtokainak területét a Vízköz 15. századi birtokmegoszlásával összevetjük, arra az eredményre jutunk, hogy az udvarnokok és — az adományozás alá nem eső — várnépbeliek a királyi birtokok jobbágynépességébe (Hegy- és Pénteksúr, Nagyfödemes, Zonc), míg a várjobbágyok kivétel nélkül a helyi nemességbe olvadtak bele (a Borsa és Jóka falvak, Egyházfa, Sáp). Nehéz megválaszolni azt a kérdést, hogy mennyire tekinthető a pályázóközi várjobbágyosság nemességben való feloldódása magától értetődő folyamatnak. A legfrissebb szakirodalommal ellentétben,³⁷ de szigorúan a vízközi és nem az országos helyzetet értékelve, a folyamatot „automatikus”-nak

Csandalí rét feltűnése pedig nem jelenti bizonyosan azt, hogy Csandal határai addig nyúltak volna: vö. a pályázóközi és a Nagy-Pozsony megyei Borsa birtok, vagy a pályázóközi és a nyitrai határ mellett fekvő Súr falvak esetével.

³⁰ *Csandal*: 1253: CDES II. 297., 1255: CDES II. 354–355.; *Jóka*: l. alább.; *Súr*: 1331: „de Suur castri”. *Dr. Wertner Mór*: Kiadatlan oklevelek. Történelmi Tár 1910. 460–462.

³¹ *Püspöki Nagy Péter*: Boldogfa (7. jegyzet) 39. ábra. Szűnyogos Csandal, Csandal-Mike és Bodóháza ilyen módon történő térképre vetítése minden alapot nélkülöz. Bodóházára l. a 66. jegyzetet. – Az eltérő méretű birtokokra példa, hogy a várnépbeli Peech Csandal nevű földje mindössze 36 hold szántóföldet tartalmazott: 1253: CDES II. 297.

³² DL 38817. (Farkas lt.) – Kiadása: CDES I. 96–97.

³³ Az oklevél eredetije: DL 95021. (Hideghéthy lt.), másolata viszont téves 1282-es keltezéssel: DF 254 580. (Pálffy cs. szeniorátusi lt.)

³⁴ *Püspöki Nagy Péter*: Boldogfa (7. jegyzet) 114–115.

³⁵ 1299: Wenzel X. 355–356. – Tartalmi átírata: DL 76118. (Pethó lt.)

³⁶ Péntek fiairól: 1312: DF 226 770. (Pozs. kápt. hlt. 14–15–12.); 1316: DF 226 792. (Pozs. kápt. hlt. 14–17–3.)

³⁷ *Zsoldos Attila*: A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyosság történetéből. Budapest, 1999. 158–185.

ítélem, azzal a megjegyzéssel, hogy a várjobbágy-leszármazottak — *Jóka és Sáp kivételével* — feltűnően csak nem vízparti, tehát jóval értéktelenebb területeken mutathatók ki. Adódik az a következtetés, hogy birtoklásuk senkinek sem sértette az érdekeit, esetükben a király (vagy más egyházi, ill. nemesi birtokos) nem igyekezett jogi fegyvert kovácsolni várjobbágyi származásukból.

A vízközi lakosság jogállásának megszilárdulása mindenképpen Nagy Lajos király uralkodásának első felére, az 1340–1350-es évekre tehető. Ezelőtt várnépek is fel-feltűnnek a pozsonyi káptalan előtt, hogy birtokügyeikben intézkedjenek; ez a jelenség most teljességgel eltűnik, hogy fokozatosan helyet adjon a középkor kései szakaszában jellegzetes nemes – nem nemes szembenállásnak. A jogállással kapcsolatban a végső döntést alighanem a nádori közgyűlések mondták ki. A sápiak és a jókaiak esetében eme döntésnek szerencsére írásos nyomai is maradtak.

Az 1349-ben tartott közgyűlésen Zsámbéki Miklós nádor engedélyt adott a megye nemeseinek és *nemes jobbágyainak*, hogy megjelölhessék előtte a kötött jogállású népeket. Három sápi személyt is megvádoltak ekkor azzal, hogy a pozsonyi vár kondicionáriusai közül valók, ők ellenben azt állították magukról, hogy a vár nemesei (*nobiles castri*). Ennek bizonyítására felmutattak egy 1245-ben kelt oklevelet, amelyből kitűnt, hogy három megnevezett ősük — egyikükről tudjuk, hogy várjobbágy volt — Sáp egyharmadát Béla király adományára hivatkozva birtokolta.³⁸ A nádor ítélete ugyan nem maradt fenn, de mivel az egyik megvádolt személy leszármazottai még a 16. században is mint sápi nemesek szerepelnek az oklevelekben,³⁹ joggal feltételezhető, hogy megerősítette őket a várjobbágyi jogn birt föld birtokában.

A szintén kedvező fekvésű birtokkal rendelkező jókaiak nemességbe való bekerülése kellően különleges esetet képez: 1358-ban a jogtalanul elfoglalt királyi és királynéi birtokjogok felkutatására és visszaszerzésére kiküldött királyi biztosok a jókaiakat is vád alá helyezték esetleges *várnépi* voltuk miatt. Az esetet régóta ismeri a szakirodalom: a jókaiak felmutatták a Zbima fia Zerzovoj kiemelését bizonyító 1197-es oklevelet — amelyben nem szerepel az, hogy Zerzovoj *jókai* várjobbágy lett volna —, majd a megyebéliek (Csallóköz-provincia) körében elvégzett vizsgálattal igazolták, hogy valamennyien Zerzovojtól származnak, s az ő idejétől fogva mindig az Imre király által adományozott kiváltság (*libertas*) szerint éltek. Az ügyvédek így visszavonták vádjukat és elismerték a jókaiak nemességét.⁴⁰ Ha az oklevelet nem is, de a jókaiak állítását, illetve a tudományvétel eredményét minden részletében hamisnak kell tekinteni. 1. A 14. század közepén Jóka név alatt három külön települést értettek: az Olgyaiak kihaltával az óbudai apácák kezére kerülő, korábban talán ténylegesen várnépbéliek lakta Újhelyjókát, illetve az 1358–59-ben nemességüket megvédelmező kisbirtokosok Nagy- és Kisjóka nevű

³⁸ 1349: DL 105 408. (Jeszenák lt.) Az oklevél XVIII. századi másolatban maradt fenn. – Az oklevélben szereplő Ivanchét azzal a Sápi Ivánkával kell azonosítanunk, aki gyakran tagja a várbirtokok jogállását vizsgáló bizottságnak. L. 1255: CDES II. 352–353.; 1256: CDES II. 377–378. stb.

³⁹ Pl. 1504: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 49–50.) A sápi *Jardoan* család az 1349-ben feltűnő Konrád fia Jordántól származott. A család szerepel az 1542-es egytelkes nemesi összeírásban is, l. a függelék.

⁴⁰ Vö. *Fügedi Erik*: Verba volant... Középkori nemességünk szóbelisége és az írás. In: *Új: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 1981. 441–442.; *Zsoldos Attila*: A szent király szabadjai (37. jegyzet) 11. (13. jegyzet)

falvait. A Nagyjókaról szóló, 14. század első felében kelt iratokban már olyannyira kiterjedt rokonsági viszonyokkal találkozunk, amelyek — ismét megkeresve az első lehetséges őst — legalább a 12. század közepéig vezetnek bennünket.⁴¹ Ha ehhez hozzávesszük azt, hogy az ekkorra már szintén számtalan családra szakadó kisjókaiak — ha csakugyan egy nemzetségből eredtek — még távolabbi rokonságban állnak a nagyjókaiakkal, nem származtathatjuk Zerzovojtól a két falu teljes lakosságát. 2. Jóval kézzelfoghatóbb a Zerzovojnak megengedett *libertas* szerinti birtoklás cáfolata. Jókai Berény 1253 és 1256 között gyakran szerepel pozsonyi várjobbágyként, 1253 márciusában ráadásul még az ispánság hirdetőnagyi (*maior preconum*) tisztségét is betölti.⁴² 1296-ban Vörös Ábrahám pozsonyi curialis comes a jókai várjobbágyok Galánta, míg 1326-ban Orros Péter pozsonyi várnagy és curialis comes ugyanazok Apka nevű földjét vásárolja meg.⁴³ Bár nem zárható ki, hogy a két faluban nemesek, várjobbágyok és várnépbeliek egyaránt éltek, hiszen ez nem ritka jelenség,⁴⁴ mégis bizonyosnak tűnik, hogy a kiváltság révén nem csupán Zerzovoj leszármazottai, hanem a két népes falu lakói is bekerültek az országos nemesség soraiba. Ezt erősíti az a tény is, hogy az 1296-ban név szerint felsorolt 36 jókai várjobbágytól levezethető a jókai nemesek nemzedékrendjének jelentős része.⁴⁵ Ha valóban élt egy Zerzovojtól származó család Jókán, akkor a „kényszerű csalást” előidéző okot talán abban kell látnunk, hogy az ügyvédek őket is éppúgy vád alá helyezték, mint a várjobbágyokat, így a közös fellépés tűnt a leginkább célravezetőnek. Véltetően a királyi szándékkal szemben, egy kisbirtokos közösség megtarthatta Duna-menti, a többi kismemesi falunál lényegesen értékesebb birtokát.

A biztosok a többi várjobbágy lakta településsel nem törődtek. A jókaiak legfontosabb bizonyító irata érthetően a nemességük elismeréséről kiállított nádori privilégium lett, amelyet már a középkorban is többször átíratnak;⁴⁶ a borsai nemeseknek (korábban várjobbágyok) ugyan két levéltára is korunkra maradt, amelyek megőrizték a falu egészét érintő privilegiális okleveleket, ehhez hasonló bizonylattal azonban soha sem rendelkeztek. A helyiek egy esetleges jogi támadás esetén — a birtoklás ősi mivoltán kívül — az egész középkor folyamán nem lettek volna képesek Borsára vonatkozó *nemesi* jogaitat írásos dokumentumokkal bizonyítani.

Több jeles kutatónk felhívta a figyelmet arra, hogy azok a várjobbágyok, akik várjobbágyi jogon birtokolt földjük mellett nemesi birtokkal is rendelkeztek,

⁴¹ Kiváltképpen: 1342: DL 38817. (Farkas lt.)

⁴² 1253: CDES II. 292–294., 300–301.; 1255: CDES II. 352., 353., 354–355.; 1256: CDES II. 377–378.

⁴³ Galánta: 1296: Apponyi I. 28–30.; Apka: 1326: Héderváry I. 28. Orros Péter 1323 és 1331 között viselte a curialis comes tisztségét: Engel I. 166. Az oklevélben név szerint nem szerepelnek a jókaiak, Orros Péter nevezi őket várjobbágyoknak. Természetesen Orros tisztségéből adódóan vélhetően tisztában volt azzal, hogy ki várjobbágy és ki nem.

⁴⁴ A legjobb példa erre a csallóközi Karcsa nevű falvak esete, ahol udvarnokok, várnépbeliek, várjobbágyok, a közülük kiemelt nemesek és egyházi nemesek is éltek: *Bartal Aurél*: A csallóközi Karcsák (3. jegyzet) im.

⁴⁵ A vízközi nemesi családok leszármazási táblázatait — a 17. századig bezárólag — a téma teljes feldolgozásánál tervezem közzétenni.

⁴⁶ 1422: DL 38817. (Farkas lt.); 1455: Teleki X. 440–446., ekkor még újadományt is nyertek Jókára: DF 225 764. (Pozs. kápt. hlt. 3–2–30.) és DL 56779. (Jeszenák lt.)

könnyen bekerülhettek nemesítés nélkül is az országos nemességbe.⁴⁷ Szó volt arról, hogy a jókaiak Jókán kívül két birtokkal is rendelkeztek, azokat ugyanakkor 1296-ban és 1326-ban eladták. A borsaiak kezén is feltűnik egy Igrám és Csataj falvak közötti föld, amelyet 1323-ban oszt fel maga között a teljes várjobbágy-rokonság (*nobiles iobagiones castri Posoniensis*),⁴⁸ miután Treutul Miklós pozsonyi ispán a föld részükre történő visszaiktatását elrendelte ama jogon, amelyen őseik birtokolták.⁴⁹ A birtok korábbi történetéről csupán egy 1245-ben kelt hamis oklevél ismeretes,⁵⁰ és bizonyos, hogy a borsaiak a 15. században sem tudták tulajdonjogukat hathatósan alátámasztani.⁵¹ Az a jelenség, hogy a birtok felett a teljes rokonság rendelkezett, és nem csak egyes részei, azonos a jókaiak Apka birtokának esetével: 1291-ben a király azért emelte ki Apkát a várföldek közül, hogy a jókaiak a pozsonyi várnak járó szolgálataikat még nagyobb hatásfokkal láthassák el.⁵² Egészen természetesnek tűnik az, hogy a 13. században a birtokai méretéhez képest túlzottan nagy lélekszámú pályázóközi várjobbágyságot Pályázótól északra fekvő birtokokkal gyarapították, lévén, hogy birtokaik szomszédságában aligha lehetett szabad földet találni. Nagyon valószínűnek tűnik tehát, hogy a borsaiak sem nemesi jogon birtokolták a mondott földterületet, hanem szintén szegénységük következtében jutottak hozzá, várjobbágyi minőségükben. A birtokot azonban — a jókaiaktól eltérően — sikerrel megőrizték. Az Ung megyeihez⁵³ hasonlóan tehát a pályázóközi várjobbágyság is sikeresen mentette át várjobbágyi címen gyakorolt birtoklását nemesi joggá. Gyümölcsöző lenne a várjobbágysággal kapcsolatos Anjou-kori királyi birtokpolitikát a várjobbágyok lakta birtokok értéke, felhasználhatósága szerint is vizsgálat alá venni az eddig szinte kizárólagos jogi szempont mellett.

Nemesi falu – nemesi telek

A 14. század második felére, feltételezhetően az érintett társadalmi változásokkal párhuzamosan a Vízköz településhálózata megszilárdult. A határok véglegessé válásával előttünk állnak azok a falvak⁵⁴, amelyeknek lakosai immáron az

⁴⁷ Bolla Ilona: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 100. Budapest, 1983. 247.; Zsoldos Attila: A szent király szabadjai (37. jegyzet) 181–182.

⁴⁸ 1323: DL 37372–37374. (Szüllő lt.) – AOkl VII. 193. „borsai nemesek, a pozsonyi vár jobbágyai” fordítása nem helyes, mivel az oklevélben a „... de Borsa nobiles videlicet iobagiones castri Posoniensis” idézet értelmezésénél az értelmező vesszőt a Borsa, és nem a nobiles után kell kitenünk.

⁴⁹ 1323: DL 37376–37377. (Szüllő lt.) Az oklevélben szereplő „terra hereditaria” fogalom a birtok jogi állapotáról sajnos mit sem árul el, legfeljebb azt, hogy nem az oklevélben feltűnő generáció szerezte meg. l. Gerics József–Ladányi Erzsébet: Nemesi jog – királyi jog a középkori magyar birtoklásban. In: Gerics József: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. METEM-könyvek 9. Budapest, 1995. 286. és Zsoldos Attila: A szent király szabadjai (37. jegyzet) 144.

⁵⁰ 1245: CDES II. 141–142.

⁵¹ A hamis oklevelet 1439-ben mutatták fel egy újadomány kapcsán: DL 76123. (Pethő lt.), vö. az alább idézendő, az esztergomi érsek és a borsaiak között támadt perrel (174–176. jegyzet).

⁵² 1291: Wenzel X. 31–32.

⁵³ Engel Pál: A nemesi társadalom a középkori Ung megyében. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 25. Budapest, 1998. 75.

⁵⁴ A falvak a következők: Alsó-, Közép- és Felsőborsa (megkülönböztetésük csak a 15. század közepétől figyelhető meg, valós különállásuk azonban már a 14. századra kialakult), Kis- és Nagyjóka,

országos nemesség jogállapotában a kisbirtokosi életforma — sok szempontból — jellemzőnek mondható példáit mutatják fel. Ennek alapja maga a birtok, a *nemesi falu*, amelynek elnevezése arra utal, hogy kizárólag vagy túlnyomórészt nemesek lakják, azaz alap- és gazdálkodási egysége a *nemesi telek*.

A nemesi telkek falun belüli elhelyezkedése mindig a birtokosztályok hozománya. Werbőczy Hármaskönyve az osztály elemzésénél a nemesi telkekkel kapcsolatban két eltérő szokásjogi formát rögzít: az első szerint az apa háza a belső telkekkel a legfiatalabb testvérnek jut, az idősebbek lakhelyeit pedig tetszőleges helyen, ezzel egyező nagyságú telkeken, közös költséggel kell kialakítani, majd a tartozékokat az újonnan kialakuló nemesi telkek között egyenlően szétosztani.⁵⁵ Ha nincs akkora apai vagyon, hogy ez a forma megvalósulhasson, akkor „minden, a mondott atyai házhoz tartozó földet és erdőt, rétet és kaszálót és a tartozékokat annyi részre kell szétosztani, ahány nemesi új lakot építenek, és ezek mindenkéhez egyenlő részt kell használatul adni.”⁵⁶

A Werbőczynél olvasható szokásjog kétségtelenül érvényes volt a 16. század elején, falvainkban azonban a 14. század végéig más jelenségek is megfigyelhetők. A nemesi telkek vagy részbirtokok a falu határán belül ekkor még kimutathatóan egy tömbben fekszenek. Midőn 1343-ban borsai Egyedfi László, ill. három rokona elhatárolják a pályázóközi Borsában fekvő birtokaikat, ezt egy egyenes határvonallal teszik, így két birtoktömböt hoznak létre. Mivel László része kisebb kiterjedésű, a másik rokonság készpénzzel kárpótolja.⁵⁷ 1354-ben (Felső)borsai András fiai, Demeter és Tamás tesznek osztályt „birtokaikban és telkeikben”: Dömötörnek az a *sessio* jut, amely alulról Porozto András telkével határos, míg Tamáshoz kerül a másik telek, amely felülről Simon fia Lőrinc *sessio*jával szomszédos.⁵⁸ Az érdekesség itt abból adódik, hogy míg Simon fia Lőrinc telke szintén a későbbi Felsőborsán helyezkedik el, addig Porozto Andrásé a szomszédos Nánasúron. 1371-ben Nánasúrt osztják két részre egy árok (*fossatum*) mentén. Mivel az egyik rész értékesebbnek bizonyul, a másik felet nagyobb kiterjedésű szántóval látják el.⁵⁹ A felhozott példák egyértelműen mutatják, hogy a 14. században a nemesi birtokosztálynak fontosabb tényezője az az elv, hogy a kialakított részbirtok egybefüggő legyen és ne szórt, mint a tartozékok minőségileg egyenlő elosztása. Az így kialakult tömböket szintén telkeknek (*sessio*, *fundus* stb.) nevezték, magyar elnevezésüket a Vízközben is az első tulajdonos nevéből és a *-háza*, *-telke* képzőből nyerték (pl. Andatelek⁶⁰).

Egyházfa (névalakjai: Egyházassúr, Szentandrassúr, Egyházfalva) és Nánasúr (amely átmenetet képez a nemesi falu és az alább említésre kerülő, apró nemesi birtokok között). Az eddig felsoroltak egy összefüggő tömböt alkotnak. Noha a Vízközbe beletartozik a már említett Sáp is, teljes földrajzi elkülönülése, távolsága miatt a továbbiakban elemzésétől eltekintek. — A 2. térképmellékleten látható birtokhatárok a 18. századi állapotokat mutatják, a kisebb birtokok lokalizálásáról egyelőre lemondtam. A térképek tervezését Nagy Bélának köszönöm.

⁵⁵ Tripartitum I. 40. 2–3. Megjegyzendő, hogy az idézett részlet nem tartalmazza a nemesi telek fogalmát, hanem a *domus paterna*-t használja, egyértelmű ugyanakkor, hogy ebbe a fogalomba a hozzá tartozó telek is beletartozik.

⁵⁶ Tripartitum I. 40. 5.

⁵⁷ 1343: DL 37372. (Szüllő lt.)

⁵⁸ 1354: DL 37380. (Szüllő lt.)

⁵⁹ 1371: DL 76114. (Pethő lt.)

⁶⁰ 1388: Andaborsa. DL 77971. (Zichy IV 352.); 1464: locus sessionalis Andathelek. DL 37405. (Szüllő lt., újkori másolatról kiadása: Zichy X. 328–329.)

Bár hasonlít, az elv mégsem feleltethető meg a Werbőczy által hozott osztálytípusok egyikével sem, mivel ebben a korai formában nem különülnek el határozottan a faluban található belsőségek a határbéli tartozékoktól. Maksay Ferenc ugyan felfigyelt egy ilyen típusú nemesi birtoklási típusra, ahol a nemesi lakhelyet körbeveszik a szántóföldek és az egyéb tartozékok, de azt nem az osztályból vezette le, hanem a majorsági gazdálkodás előképének tekintette.⁶¹

Itt kell megemlíteni, hogy az oklevelekben olykor feltűnnek olyan szintén *-háza, -telke* képzővel rendelkező birtoknevek is, amelyek nem birtokrészt, hanem különálló birtokjogot jelöltek. Dankaháza, Gálháza és Hermanháza például az egykori Súr föld részeit képezték, amit kellően bizonyít az, hogy gyakran nevük mellé helyezték a „*seu Swr*” kitételt értelmezőül. Danka és Herman a 14. század elején, Gál a közepén élt, mindhármuk családja kihalt a 15. század első harmadában. Danka (=Domokos) családjáról tudjuk, hogy az egyházfai nemesek rokonságába tartozott, akik feltehetően örökölték is jószágát, ennek ellenére Dankaházát még 1544-ben is megtaláljuk pusztaként (*praedium*) Egyházfa határában.⁶² A Gálházai vagy Csenkeszsúri család kihaltával 1439-ben Bazini György gróf, királynéi pohárnokmester nyerte adományul Gálházát, amelyet „*sessio seu fundus curie Galhaza*” megjelöléssel iktattatott a maga részére;⁶³ 1548-ban önálló *possessioként*,⁶⁴ 1646-ban végül Pénteksúr keleti határosaként mint különálló pusztá tűnik fel.⁶⁵ Ezek a kismemesi birtokok sem méretükben, sem szerkezetükben nem különböztek a falvakon belül kialakuló, nagyobb kiterjedésű tömbszerű rész-birtokoktól, ugyanúgy teleknek számítottak, noha szervezetileg egyik falu *territorium*ához sem tartoztak. Egy 17. századi kiváló forrás a szintén vízközi Bodóháza kapcsán latinul a *curia* fogalmat, míg magyarul találóan a „magános határu nemes hely, az mely most másképpen pusztá” leírást alkalmazza.⁶⁶

Jókán annyiban találunk más viszonyokat, hogy itt már a 14. század közepén szilárd állapotában mutatkozik meg a falu belső tere. A belső telkek azonban itt is közvetlen összeköttetésben állnak a hozzájuk tartozó, tömbben fekvő szántókkal, azaz a falu a tömbszerű rész-birtokok találkozásánál áll.⁶⁷ Nem véletlen, hogy ezzel a fejlettebb faluszerkezettel először éppen itt találkozunk, hiszen a legnépesebb — ezáltal egyben a legtöredezettebb határu — település már ekkor Jóka volt.

⁶¹ Maksay Ferenc: A magyar falu középkori településrendje. Budapest, 1971. 215.

⁶² 1544: MOL P 648. (Szüllő lt.) E-199.; A rokonságra pl. 1366: DF 227 424. (Pozs. kápt. hlt. 33-1-13.), 1421: DL 37388. (Szüllő lt.)

⁶³ 1439: DF 225 653. (Pozs. kápt. hlt. 2-5-17.)

⁶⁴ 1548: DF 287 760. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 78.) Ekkori tulajdonosa, Serédi Gáspár a Szentgyörgyiek kihaltával szerezte meg.

⁶⁵ 1646: Urbáriumok (6. jegyzet) 236.

⁶⁶ 1674: MOL P 707. (Zichy lt.) fasc. 25 et b., n. 24. – Bodóháza Királyfalva határába olvadt: Pozsony vármegye (23. jegyzet) 78.; *Püspöki Nagy Péter* tévesen Bodóházát kiterjedt határral rendelkező falunak ábrázolta Hegysúr, Zonc és Torony között.

⁶⁷ 1337: DF 226 701. (Pozs. kápt. hlt. 14-10-7.) Kisjókát lakosai az 1330-as években területi alapon három részre osztják fel (ld. még: 1334: *Dr. Wertner Mór*: Kiadatlan oklevelek. Történelmi Tár 1910. 600.; 1339: DL 38817. – Farkas lt.). Midőn az Újhelyjókával határos harmadrész birtokosai jószáguk egyharmadát 1337-ben az egyik rokon család részére elkülönítik, kiderül, hogy az új rész Újhelyjóká határától egészen a belső telekig nyúlik, összefüggő tömbben. A falu területén csak azért jelölnek ki még egy külön telekhelyet is, mivel a Szent János kápolna a kialakított új rész területén épült fel.

Ezzel szemben falvainkban a 15. század második felétől kialakult formájában tűnik elő a határ dűlőkre tagolódása, s a szántótartozékok igen keskeny parcellákban történő szétszóródása. Az ok kétségkívül a falvak lakosságának természetes szaporodásában, az ezzel együttjáró osztályokban, illetve talán a korábban közösségre birtokolt, újonnan feltört földterületek (pl. szigetek) egyenlő módon történő elosztásában keresendő.⁶⁸ A 15–16. század fordulóján Jókán az egy dűlőben egy nemesi telekhez tartozó föld nagysága egy és három hold között változik, bár forrásaink e tekintetben hiányosak.⁶⁹ A feltehetően kevésbé töredezett, de még kevésbé ismert alsóborsai határban egy-négy holdas darabok tűnnek fel.⁷⁰ Legpontosabb forrásunk feltétlenül annak az egyházfai nemesi teleknek az 1544-ben kelt leírása, amelyet az 1470-es években akkori birtokosai leánynegyed gyanánt különítettek el, és amelyet 1508-ban a pozsonyi prépost alkalmasnak talált arra, hogy oda *allodiator*t ültessen.⁷¹ A 19 hold szántó tíz dűlőben (*series*) terült el, a legnagyobb egységet három, a legkisebbet egy hold alkotta.⁷² Ebben a tekintetben a késő középkori nemesi telek valóban nem sokban különbözik a jobbágytelektől.⁷³ (Természetesen egészen más jelenség a borsaiak Pályázótól északra fekvő pusztája, ahol 40 holdas összefüggő földdarabot is találunk egy birtokos kezén,⁷⁴ hiszen ez a prédiomok művelésének tipikus formája volt.)

Az egyes családok kezén megmaradó belső és külső földmennyiség most már egyértelműen a Werbőczy által leírt második forma szerint osztódik.⁷⁵ Ennek megfelelően az egyes falvakban lévő telkek a legkülönbözőbb kiterjedéssel rendelkeznek, így nincs is értelme annak, hogy az oklevelek pl. fél- vagy negyedtelkekről

⁶⁸ Basd sziget például a nagyjókaik és a kisjókaik közös tulajdona, ennek megfelelően a késő középkorban mindkét falu itteni parcelláival találkozunk. L. 1429: DF 227159. (Pozs. kápt. hlt. 28–3–90.); 1429: DL 38817. (Farkas lt.); 1504: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 48–49.); 1512: DF 279 998. (uo. 336–337.)

⁶⁹ 1497: DF 225 722. (Pozs. kápt. hlt. 2–12–22.) Négy hold szántó 1–1–2 hold eloszlásban.; 1498: DF 227 294. (uo. 28–6–28.) Három és fél hold szántó 1–1–1,5 hold eloszlásban.; 1504: DF 279 998. (uo. Prot. 48–49.) Tíz hold szántó 2–1–1–1–2–1–1 eloszlásban.; 1512: DF 279 998. (uo. Prot. 336–337.) Nyolc hold szántó 1–1–1–3–2 eloszlásban. – A bizonytalanságot az jelenti, hogy mivel az első három esetben zálogolásról, a negyedikben pedig leánynegyed kiadásáról van szó, korántsem biztos, hogy a zálogoló/negyedet kiadó az adott dűlőben minden holdját zálogolta/kiadta.

⁷⁰ 1451: DL 37397. (Szüllő lt.) Öt hold szántó zálogolása 2–1–2 eloszlásban.; 1454: DL 37400. (Szüllő lt.) Nyolc hold szántó 4–2–2 eloszlásban.; 1512: DL 37444. (Szüllő lt.) Hat hold szántó 2–1–3 eloszlásban. Az egy holdas résznél az oklevél közli, hogy az a zálogoló földjei között terül el (vö. az előző jegyzettel).

⁷¹ A leánynegyed kiadásáról l. pl. 1507: DF 227 635. (Pozs. kápt. mlt. A–9–3.); Az *allodiator*, szenci Gondos Benedek telepítéséről mintegy haszonbérlet formájában: 1508: DF 227 639. (uo. A–9–7.)

⁷² 1544: MOL P 648. (Szüllő lt.) E–199. A tartozékok közé beszámítottam az éppen kaszálóként (*fenile*) funkcionáló földdarabokat (három hold), a *pecia*-ban megadott legelőket viszont nem. Zárójelbe tettem az egy dűlőben, de nem egymás mellett elterülő földeket. Az eloszlás a következő: 1,5–1–(1–1)–(0,5–1)–1–3–2–(1–1–1)–1–2–1.

⁷³ A dűlőkben lévő parcellákra példákkal együtt l. *Szabó István*: A középkori magyar falu. Budapest, 1969. 62–65., és *Maksay Ferenc*: A magyar falu (61. jegyzet) 211–214., aki hangsúlyozza is a jelenség kisbirtokosokra jellemző voltát.

⁷⁴ 1510: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 240.)

⁷⁵ Jellegzetes példa Egyházfáról: két testvér elhunyt harmadik testvérük fiának ad egy újonnan kijelölt belső telek helyet (*novum locum sessionalem*), és ahhoz minden birtokuk egyenlő harmadrészt illesztik. 1434: DL 80458. (Zichy lt.) – Nemesi telekből több új nemesi telek létrehozására l. még a leánynegyed kiadását tárgyaló fejezetet.

beszéljenek, hiszen egy nemesi telek adott részre osztásával adott számú új nemesi telek jön létre. Ha mégis — pl. zálogolás során — féltelekről hallunk, akkor ott a rokonsággal még osztatlan „egész” teleknek a zálogolót leszármazása szerint illető részről, úgy is fogalmazhatunk: a majdani osztály során kezére kerülő részről van szó.⁷⁶ A telkek különböző nagyságára igen jó forrás a nagyjókaiak 1342-es osztálya, midőn Nagyjókat hat egyenlő részre osztották fel: egy hatodrészt két nemesnek jutott, míg a másik öt hatodrészt három népes rokonság részére különítették el. Ezzel kialakult négy — különböző nagyságú — részbirtok (*sessionaria pars*). Az osztályról kiadott oklevél a belső telkek pontos nagyságára is fényt derít: az első 16460, a második 32920, a harmadik 36006, a negyedik pedig 29834 m²-re becsülhető.⁷⁷ Nagyjóka tehát egy hatod- és három öttizennyolcad részre oszlott, ráadásul a falu belterülete ezekkel a részekkel még csak arányban sem állt. Ez a kuszaság az elkövetkező évszázadban csak tovább fokozódhatott. Bizonyosan ugyanez az állapot tette elkerülhetetlenné azt a Zala megyében foganatosított intézkedést, amely a nemesi egész telek minimális követelményét 32, a féltelekét 16, míg a negyedtelekét 8 holdban szabta meg.⁷⁸

A nemesi telkek haszonvételei és tartozékai falvainkban nagyrészt az önelátást garantálhatták, és csak ritkán hozhattak jelentősebb jövedelmet gazdáiknak. Az előbbi jellemző az óriási számmal feltűnő kertekre, gyümölcsösökre, veteményekre. Legnagyobb részük a belső telek előtt és mögött helyezkedett el, általában a telekkel megegyező szélességben, kisebb részük a határban, olykor elhanyagolt állapotban.⁷⁹ A telkekhez tartozó szántóföldek méretének meghatározása nehéz kérdés: az esetek túlnyomó többségében nem megállapítható, hogy a megadott szántónagyság a teljes, vagy csak az éppen művelés alatt álló álló-

⁷⁶ A falvainkra vonatkozó bőséges forrásanyagban mindösszesen három ilyen esettel találkozunk: 1. 1498-ban egy zálogolásról hallunk: a zálogoló, Nagy László fél telke Tejedi Tamáshoz kerül, aki arról panaszkodik, hogy László patruelis frater-e, Nagy István a fél telket tőle elfoglalta. DF 227 292. (Pozs. kápt. hlt. 28–6–26.); 2. 1513-ban alsóborsai Szügmér Gergely megfizeti anyja végrendeletben lekötött hitbérét, amely apja, András (†1469) fél nemesi telkéből jár (DF 279 998. – Pozs. kápt. hlt. Prot. 404–405.). Tudjuk, hogy apja életében az egész nemesi telek (=Alsóborsa harmada) még osztatlan volt, az osztályra már Gergely életében, 1496-ban került sor (DL 76132. – Pethő lt.) A fél telek hangsúlyozására tehát azért volt szükség, mivel Andrást a telek osztatlan volta ellenére is csak fél telek illette meg jog szerint.; 3. A Középborsai Farkas család két leányági rokonságát egy nemesi telek közösen illette meg. Az egyik rokonság új adományt nyert a nemesi telekre, a másik viszont ellentmondott a neki jog szerint járó felerész miatt. 1509: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 170–173.) Az esetről l. még alább. – A legjellemzőbb példa egy jókai restatutio 1522-ből, ahol osztatlan telkekből szakítanak ki hatod, heted stb. részeket zálogképpen. DF 287 760. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 15–18.)

⁷⁷ Az oklevél a *funiculus* nagyságát 24 *brachium*-ra teszi, amelyet 1,89 méternek vettem. (vö. Bogdán István: Magyarországi hossz- és földmértékek 1601–1874. Budapest, 1990. 174.) Az értékek természetesen így is csak megközelítő jellegűek lehetnek, de a különbségeket érzékeltetik.

⁷⁸ *Maksay Ferenc*: Magyarország birtokviszonya (3. jegyzet) 7.

⁷⁹ Néhány példa: 1412: DF 76119. (Pethő lt.) „Olthwankerth” (Nánasúr); 1434: DL 80458. (Zichy lt.) Az új telekhely egy pomerium mellé kerül. (Egyházfa); 1497: DF 225 722. (Pozs. kápt. hlt. 2–12–22.) Egy pomerium és egy „ortus nukum” (Jóka); 1505: DF 273 998. (uo. Prot. 92.) Három gyümölcsös: Elewkerth, Dyoskerth és Meghyeskerth zálogolása (Alsóborsa). – Hanyagság miatt elvadult kertek a határban: 1477: DF 227 521. (Pozs. kápt. hlt. 36–1–30.) „silvam seu locum pomeriorum” (Nánasúr); 1509: DF 279 998. (uo. Prot. 170–173.) Wratsah és Zygeth pomeriumok és Wadkerth erdő (Középborsa); 1510: DF 279 998. (uo. Prot. 221–222.) A faluban káposztáskert, a határban egykor gyümölcsös, de most bokrokkal benőtt pomerium (Kisjóka) stb. – A gyümölcsösök szerepéről, és főként a káposztáskert korabeli fontosságáról: Szabó István: A középkori magyar falu (73. jegyzet) 46–47.

mányra vonatkozik, a szántóföld-zálogolások nagy része pedig nem a teljes állományt, hanem csak egy részét, néhány holdat érint. A telkek szántótartozékaira a legkisebb példa 8 hold, de voltak 40 holdat jóval meghaladó külsőségek is.⁸⁰

A halászóhelyekből — legfőképpen a jókaiak és a sápiak esetében — már jövedelem is származhatott.⁸¹ Jókán emellett találkozunk aranymosó hellyel (*aurilatorium*), ami nem lehetett ritka a környéken: 1509-ben éppen az egyik jókai nemes bérelt ilyen egy éves időtartamra a Kis-Duna túlsópartján fekvő Salamon prédiumon.⁸² A középkor folyamán Jókán találjuk a vidék nemesi falvainak egyetlen malmát is.⁸³ Egyértelműen a tartozékok és a haszonvételek méretének és minőségének a következménye az, hogy a jobbágy- és a nemesi telek zálogértéke között igen nagy az eltérés.⁸⁴ Míg a népes jobbágytelek esetében ez 3 és 6,5 forint között mozog,⁸⁵ addig általában ennek többszörösére lehetünk figyelmesek nemesi falvainkban.⁸⁶ Mikor 1522-ben a kúriából kiküldött királyi ember a kisjókai Szakál család nemesi telkének egyhatod részét felmérte, annak értékét tíz márkára becsülte, azaz a teljes telek becslése szerinti értéke 60 марка (240 forint) volt.⁸⁷

A nemesi falu szerkezete és birtoklási formája tehát alapján véve különbözik a jobbágyfalvakétól, hiszen utóbbiaknál az egész telek szántó- és legelőtartozéka általában állandó nagyságú, a telkek osztódásával pedig a tartozékok mérete is arányosan csökken. Ebből adódik, hogy általában a különböző negyed-

⁸⁰ Lásd alább, a leánynegyedeket tárgyaló fejezetben, ill. a 74. jegyzet.

⁸¹ A halászóhelyek természetesen nem csak Jókán és Sápon voltak megtalálhatók a Duna, illetve a Pályázó partján. A tartozékok formula szerinti felsorolását figyelmen kívül hagyva találkozunk velük — mégha nyilván nem is olyan értékesekkel — Borsán is: 1467: DL 37409. (Szüllő lt.)

⁸² 1522: DF 287 760. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 15–18.); Salamon prédiom: 1509: DL 105 098. (Batthyány-Illésházy lt.)

⁸³ 1487: DF 225 720. (Pozs. kápt. hlt. 2–12–20.) A malom a kisjókai Szakál családé lehetett, a szóba kerülő felerész a megyei esküdt Szakál Miklósé. – Megemlítendő, hogy két jókai 1278-ban megvásárolja egy vöki (Észak-Csallóköz)malom felét (DF 225 845. Pozs. kápt. hlt. 14–20–11.), ennek későbbi birtoklásáról ugyanakkor nem hallunk.

⁸⁴ *Maksay Ferenc*: A magyar falu (61. jegyzet) 209. Szerinte a nemesi telek értéke kétszerese a jobbágytelekéénél, de ez nem általános érvényű. Maksay ugyanakkor általában a jobbágyfaluban elhelyezkedő nemesi telekről értekezik. Vö. Werbőczy három (népes) és másfél (lakatlan) márkás közbecsű árát. *Tripartitum* I. 133. 15–16.

⁸⁵ Az adatok a nyitrai káptalan fassionalis jegyzőkönyve 1484-es esztendőjének zálogolásain alapul. A főként Nyitra, de részben Pozsony, Bars és Trencsén megyékből valók: DF 278 410. (Nyitrai kápt. hlt. Prot. 9b, 10a, 10b, 11b, 12b, 13b, 14a, 15b, 15b főlók). Vö. a Werbőczy által hozott közbecsű értékkel, ami népes telek esetén egy марка (négy forint), pusztateleik esetén fél марка (két forint): *Tripartitum* I. 133. 18–19.

⁸⁶ 1424: DL 76120. (Pethő lt.) Borsai részirtok 60 forintért.; 1495: DF 244 149. MTA Könyvtár Kézirattára: Oklevélgyűjtemény, (továbbiakban: MTA) 507. Egy nádasúri nemesi telek 31 forintért.; 1495: DF 244 151. (uo. 509.) Nádasúr egy vagy két telek alá tartozó fele 45 forintért.; DF 1507: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 119.) Még csak nem is egy telek, hanem annak egy gyümölcsös, egy erdő-darab és egy „aqua piscatura” tartozéka 20 forintért.; 1508: DF 279 998. (uo. Prot. 155.) 1 nagyjókai nemesi telek 10 hold szántóval, legelővel, kertekkel és gyümölcsösökkel 40 forintért.; 1512: DF 279 998. (uo. Prot. 333–334.) Kisjókai nemesi telek, amely a Barsa család részirtokainak egyhatoda, így igen kicsiny lehet, 15 forintért.; 1512: DF 279 998. (uo. Prot. 372.) Nagyjókai Hecel Osvát számtalan telke közül az egyik, 8 forintért.; 1520: DF 227 570. (uo. 64–1–3.) Jókai „quasdam hereditates nobilitares”, ami egy gyümölcsös-kertet jelent, 20 forintért. – Nem vettem itt figyelembe azokat a zálogosításokat, amelyek bizonyos évre szólnak. Előfordul például Jókán egy birtokrészre 132 forint is, jöllehet 60 éves zálogra. 1508: DF 279 998. (uo. Prot. 144–145.)

⁸⁷ 1522: DF 287 760. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 15–18.)

fél-, háromnegyed stb. telkek számának összeadásával mindenkor ugyanazt az egésztelek-számot kapjuk. Jó például szolgál a három, pozsonyi uradalomhoz tartozó vízközi jobbágyfalu 1575-ös és 1646-os összeírása.⁸⁸ A nemesi falu nem rendelkezik ehhez hasonló szabályos szerkezettel, amely főként a nemesek esetében meglévő tulajdonjogon alapul, hogy ti. jogukban áll jószágukból részeket elidegeníteni, benne osztályt tenni, belőle leánynegyed gyanánt földet kiszakítani. A nemesi telek aprózódása sok esetben még a jobbágyfaluénál is gyorsabban bekövetkezik: míg a népes jobbágycsaládból egy-egy férfitag esetenként átköltözhet faluja vagy egy másik falu gyakran kínálkozó pusztatelkeire, addig a nemes telke a szokásjog szerint szigorúan töredezik; bár a nemes számára lehetőség kínálkozik arra, hogy vétel vagy csere útján részbirtokát egységesítse,⁸⁹ ez a jelenség falvainkban ritkán figyelhető meg,⁹⁰ inkább a szórtság a jellemző. A nemesi telek birtokosa mégis korlátlan jogú tagja falujának, birtoklását nem korlátozzák tiltott haszonvételek, és ez a tény még a legszegényebb nemest is kiemeli egy kissé a jobbágyok közül.

Itt vetődik fel az a kérdés, hogy vajon beszélhetünk-e a vizsgált korszakban a falvaink belső rendjét irányító önkormányzatokról?⁹¹ Ennek kevés nyoma van. Nyilas osztásra a 15. századig a részbirtokok tömbszerű volta miatt semmi szükség nem volt, és létre a későbbiekben sem találunk bizonyítékot. A borsaiak esetében „*universitas*”-ról csak akkor hallunk, amikor valamelyik helyi nemes az Igrám és Csataj közötti földdel kapcsolatban intézkedik:⁹² a prédiom ugyanis Borsa tartozéka volt, azaz az *universitashoz* való tartozás említésével az intézkedő azt hangsúlyozta, hogy mint borsai birtokos szükségszerűen egyben a prédiomon is törvényesen rendelkezik résszel. Mivel a prédiomot 1323 óta osztott állapotban hasznosították, nyilas osztás itt sem volt. Jókán a nemesek Kont Miklós nádor említett 1359-es privilégiumára alapozták birtokjogukat; teljesen érthető ezért, hogy midőn 1422-ben két jókai átíratja az oklevelet, „a maguk és valamennyi jókai nemes nevében” (*universi nobiles*) teszik azt.⁹³ A Szentgyörgyiek 1429-ben szintén valamennyi jókai nemesnek bocsájtják vissza az általuk elfoglalt három szigetet, amelyek Kis- és Nagyjóka közös tartozékai lesznek.⁹⁴ A helyi nemesi közösségek

⁸⁸ Urbáriumok (6. jegyzet) 187–188., 233–236. A töredéktelkeket összegezve Zoncon a négy egésztelken 1574-ben 5, 1646-ban 8 háztartás osztozott; Pénteksúr öt telkén ez az érték 11 és 14, míg Hegysúr hat telkén 8 és 13. A telkek folyamatos osztódása itt tehát nem érintette a telekstruktúrát. – A tartozékok tekintetében Zoncon 1574-ben egy egész telekhez 12 hold szántó és 8 kaszaaljnnyi legelő, míg 1646-ban 8 hold szántó és 12 kaszaaljnnyi legelő tartozott, amely tulajdonképpen ugyanaz az állapot. Mivel Hegysúron és Pénteksúron 1574-ben a szántók és legelők jelentős részét előtötte a Duna, esetükben nem tehetünk ilyen összehasonlítást.

⁸⁹ Ezt a gondolatot hangsúlyozza: *Maksay Ferenc*: A magyar falu (61. jegyzet) 210.

⁹⁰ Erre talán a legjobb példa borsai Szüllő György 1512-es vásárlása és zálogba vétele a földjeivel szomszédos gyümölcsösök és szántók kapcsán: DL 37444. és 37445. (Szüllő lt.)

⁹¹ *Degré Alajos*: A magyar nemesi (curialista) községek szervezete és gazdálkodása 1848 előtt a Dunántúlon. In: Tanulmányok a falusi közösségekről. A Pécsi Tudományegyetem jogtörténeti tanszékének kiadványai. 2. sz. Pécs, 1977. 55–67., főként 60.: „Mohács előtt a nemesi falvak szervezetéről nem tudunk semmit sem.”

⁹² Legpontosabb megfogalmazása: 1535: „totalem porcionem ad universitatem nobilium de Felsew, Kewzeepsew et Alsooborsa pertinentem” MOL P 648. (Szüllő lt.) E–196. – Ugyanebben a jelentésben, de kevésbé konkrétan: 1483: „quarundem terrarum arabilium et pratorum inter terras nobilium de Borsa inter possessiones Ikran et Chathay vocatas adiacentium”. DL 37373. (Szüllő lt.)

⁹³ 1422: DL 38817. (Farkas lt.)

⁹⁴ 1429: DL 38817. (Farkas lt.)

szilárd formája tehát csak az azonos eredetű birtokjogok terén érhető tetten, amelyet nyilván megtámogatott olykor a közös származás — idővel egyre halványuló — tudata is. Noha Jóna és Borsa egyaránt több falura oszlott, a jogbiztosítás közös kötelezettsége miatt nem helytelen, hogy összesen két birtokot lássunk bennük.

Házassági kapcsolatok

Régóta ismeretes, hogy egy csoport kapcsolatrendszer, társadalmi pozíciója leghívebben házassági kapcsolatainak vizsgálatával írható le,⁹⁵ a házastársak az esetek túlnyomó többségében ugyanis azonos társadalmi, vagyoni rétegből kerülnek ki.⁹⁶ Emellett alapvetőnek tekinthető az a megfigyelés is, hogy egy csoport vagyoni/társadalmi helyzetének emelkedésével egyenes arányban növekszik annak a területnek a kiterjedése is, ahonnan a maga számára házastársat választhat.⁹⁷ A középkori forrásadottságoknak megfelelően statisztikai számértéket csak az ismert házastársak származási helyének földrajzi megoszlásáról alkothatunk, a házasságok életkorával kapcsolatban legfeljebb szerény észrevételeink lehetnek.

1. táblázat. A vízközi nemesi falvak házassági kapcsolatrendszer

	Nemes										Birtoktalan						Összesen	
	Vízköz																	
	Alsóborsa	Középborsa	Felsőborsa	Kisjóna	Nagyjóna	Egyházfa	Nánasúr	Észak-Csallóköz	Csallóköz	Észak-Pozsony	Nem Pozsony megye	Vízköz	Észak-Csallóköz	Csallóköz	Észak-Pozsony	Nem Pozsony megye		Ismeretlen származás
Alsóborsa		1			1	2			3	1							1	9
Középborsa	1	2	2		2	1	1	1	1	7		2		1	1		2	24
Felsőborsa		2				1		1	3						1		3	11
Kisjóna				4	7	1	3	8	11	3	1			3	1	1	3	46
Nagyjóna	1	2		7	2			2	4	4		2			1		2	27
Egyházfa	2	1	1	1			1	1	2	2		1					4	16
Nánasúr		1		3		1		1									1	7
Összesen	4	9	3	15	12	6	5	14	24	17	1	3	2	4	4	1	16	140

A vizsgált nemesi falvak lakosságának 140 házasságáról maradt fenn okleveles adat, amely a valóban megkötött frigyek számának — a jó forrásadottság ellenére is — csupán töredéke (l. az 1. táblázatot). Értelemszerűen nem számítottam bele e számértékbe a csak keresztnévről ismert házastársakat. Megjegyzendő, hogy két házasságnak számítottam az azonos falun belüli házasságkötést,

⁹⁵ Ennek határozott megfogalmazása széleskörű külföldi szakirodalommal: *Kubinyi András*: A magyar genealógiai kutatás. Levéltári Közlemények 41 (1970) 213–221.

⁹⁶ A házassági szokások kiváló összegzései: *Fügedi Erik*: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Budapest, 1970. 77–96.; *Kubinyi András*: A középbirtokos nemesség Mohács előestéjén. In: Magyarország társadalma a török kiűzésének idején. Discussiones Neogradienses 1. Szerk. Szvircek Ferenc. Salgótarján, 1984. 10–11., vö. *Kubinyi András*: A magyar genealógiai kutatás (95. jegyzet) im.

⁹⁷ *Kubinyi András*: A középbirtokos nemesség (96. jegyzet) 10–11.

az özvegyek újbóli házasságát pedig elhunyt férjük származási helyénél vettem tekintetbe (ez utóbbi módszer helyességét az a szokásjogi jelenség igazolja, hogy az özvegyek újabb házasságukig általában a férj családjához tartoztak). A megadott földrajzi kategóriákhoz indokoltnak tűnik némi magyarázatot fűzni: a Csallóköz északi része alatt a Vízközzel közvetlenül határos falvakat (Vök, Kis- és Nagymagyar, Salamonvata stb.) értettem, megkülönböztetésükre az a gyanú indított, hogy nagyobb arányszám volt erre a területre várható, mint a Csallóköz többi részére. Az „Észak-Pozsony” kategória nem csak a vidékünkől északra elterülő területeket, hanem a megye Vízközön és Csallóközön kívüli valamennyi részét tartalmazza.

A házasságok 79%-ánál (110) mindkét házastárs nemes volt, így 21% (30) jut a birtoktalanokra. Korántsem biztos ugyanakkor, hogy ez az arány a valóságot mutatja. 1. A birtoktalan férfival való házasság sokszor változást hozott az adott falu birtoklási rendjében (ti. a negyed földben történő kiadása miatt), így ezekről a házasságokról szinte mindig tudomást szerzünk. A 16. század első feléből való az első olyan biztos értesülés, amely azt mutatja, hogy egy ilyen frigy nem járt együtt föld kiadásával. 2. Semmilyen támponttal nem rendelkezünk azzal kapcsolatban, hogy a nemes férfiak milyen gyakorisággal vettek el nem nemesi származású asszonyokat. Egy esetet ismerek csupán, amikor egy jobbágy nyugtazza a részére kifizetett hitbéri jogot, de ez is csak közvetve kapcsolódik a Vízközhöz.⁹⁸

A nemesi házasságok legnagyobb része, 49% (54) a Vízközön belülre mutat. Falvakra kivetítve ezen a képen is pontosíthatunk: Borsán a 16-ból 8-at négy, míg Jókán 27-ből 20-at tíz falun belüli házasság foglal le, azaz a vízközi kategóriába eső esetek 52%-a (28) falun belüli házasság. A nemesi házasságok 35%-át (34) alkotják a csallóközi frigyek; Jókán az arány 41% (25), Borsán 27% (9); a Csallóközön belül a Vízközzel határos falvak aránya kb. egyharmad. A Pályázótól északra fekvő vidék 15%-kal szerepel; itt viszont Borsára jut nagyobb arányszám, 24% (7), míg Jókán ez csak 12% (7). Pozsony megyén kívülre egy házasság jut csupán: kisjókai Barsa Mihály hitvese a rajkai (Moson m.) Palesdorffer családból származott, amelyről azonban tudjuk, hogy rendelkezett kisebb Pozsony megyei jószágokkal.⁹⁹

A két — ekkor valójában öt falunak számító — birtok, Jóka és Borsa esetében tehát egyértelműen kimutatható, hogy a távolság növekedésével arányosan csökken a házassági kapcsolatok száma: Jóka határos a Csallóközzel, viszont távolabb fekszik a Pályázótól északra fekvő vidéktől, Borsa éppen fordítva (ráadásul utóbbi tájegységen a borsaiaknak van egy birtoka is). A házastársak kivétel nélkül a jobbágytalan vagy a néhány jobbágygal rendelkező kisnemesség köréből kerülnek ki, kizárólag Pozsony megyéből.

Érdekesnek tűnik a birtoktalan férjek származása is, amelyet 26 esetből nyolcszor (31%) ismerünk. A Jókára beházasodottak közül ketten, Ispán Kelemen és Varga Gál az óbudai apácák nagymagyarai jobbágysai közül kerültek ki, majdnem Jóka szomszédságából, előbbi egyben az apácák gazdatisztje és ügyvédje volt. A

⁹⁸ Egy pénteksúri királyi jobbágy nővére hitbére és jegyajándéka megfizetése felől nyugtatja az egyik kismagyarai nemes. 1504: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 32.)

⁹⁹ 1504: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 35–36.); 1505: DF 279 998 (uo. 64.)

jókai Kálmán Gergely — alighanem észak-pozsonyi, nemesi származású — felesége először a pozsonyi határon lévő, de Nyitra megyéhez tartozó Sopornyában volt férjénél egy jobbágnál. Az egyházfai nemes leányt elvett Lőrinc fia Mihályt a szomszédos Királyfáról írták, a Szentgyörgyiek jobbágya lehetett. A Borsáról házasodottak közül ketten a Pályázótól északra eső vidékről, Kápolnából és Taksonyból származtak; Kápolna a borsaiak pusztájával határos, Taksony messzebb, a Dudvág és a nyitrai határ között helyezkedik el. A vízközi Sápból költözött Borsára a valószínűleg kisnemesi származású, de birtoktalan Andrásfi Mihály, a későbbi galgóci várnagy (1414). A borsai Pető családba a király egyik kislucsei (Csallóköz) jobbágya házasodott be (16. század eleje).¹⁰⁰ Ezek a házasságok is felölelik tehát a megye egész területét, de nagy részük mégis csak a tárgyalt nemesi falvak, illetve — Borsá esetében — birtokuk közelébe helyezhető.

Kevés esetben tudjuk megállapítani, hogy a házasságkötéskor a felek milyen idősök voltak. Kisjókai Egyedfi Balázs 1383-ban a pozsonyi káptalan előtt arról számol be, hogy kiskorú (*in etate tenera constituta*) leányát Előpatonyi Jánosfi Lászlóhoz adta nőül (*matrimoniali federe tradidisset*).¹⁰¹ Talán arra kell gondolnunk, hogy a leány még nem érte el a 12 éves kort.¹⁰² Azt azonban, hogy ez általános szokás volt-e, nem tudható. A férfiak esetében gyakran felvetődik az a lehetőség, hogy jóval idősebb korban házasodtak. Szélsőséges példa az alsóborsai Bartalim család leszármazása: az első ismert ős (1312–1348) feltűnésétől a család utolsó tagjának említéséig (1479–1517) mindössze két közbeeső generációval számolhatunk. A generációnkénti átlag itt mindenképpen több, mint 40 év. A rokon családok leszármazási táblázatai ekkorra már egy-két generációval többet mutatnak. Az ellentmondás feloldásaként talán az kínálkozik, hogy feltételezzük: a családot továbbvívó személyek mindig apjuk legalább második házasságából származtak. A feltehetően gyakori halálozások következtében a második, esetleg harmadik házasságot nem kell ritkának tartanunk. Vélhetően az özvegyek gyakran kötöttek új házasságot az első férjük lakhelyeül szolgáló faluban: erre két borsai példa ismeretes.¹⁰³

Végezetül egy érdekes — a második házassággal kapcsolatos — házasodási sémát kell megemlíteni, amellyel kétszer is találkozunk. Midőn 1502-ben Jókai Márkus Tamás özvegye saját, ill. sógornőjének, Márkus Jakab özvegyének hitbérét a sámoti egyháznak ajándékozta, kiderül, hogy sógornője tulajdon édesanyja volt.¹⁰⁴ Ehhez hasonló esetet mutathatunk ki az 1420-as években is: Kismagyari György özvegye ekkor már Jókai Imre hitvese volt, Györgytől született leánya,

¹⁰⁰ Nagymagyar: 1511–1515: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 297–298., 354.), DL 37 446., 37 449. (Szüllő lt.), DL 106 083. (Budai kápt. hlt. Prot. 196.); Sopornya: 1511: DF 279 998. (uo. 298–299.); Királyfa: 1428: DL 37 389. (Szüllő lt.); Taksony: 1549: MOL P 648. (Szüllő lt.) G–215.; Kápolna: 1484: DL 37 434. (Szüllő lt.); Sáp: 1407: DL 37386.; Galgóci várnagyságára: Engel I. 315., II. 40.

¹⁰¹ 1383: DF 226 698. (Pozs. kápt. hlt. 14–10–4.)

¹⁰² Tripartitum I. 111. 2–4. Werbőczy megkülönbözteti a „teljes kort” (*perfectae aetatis*), amely a leányoknál 16 év, és a „törvényes kort” (*legitimae aetatis*), amely a mondott 12 esztendő. Az I. 111. 1-ben a *tenera aetas* fogalmat mindkettővel szemben használja.

¹⁰³ 1500: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 12–13.) Középborsai Pető Bálint özvegye ekkor már Középborsai Farkas Lőrinc hitvese.; 1533: MOL P 648. (Szüllő lt.) E–195. Felsőborsai Lukács Mátyás özvegye ekkor már Középborsai Pető Ambrus felesége.

¹⁰⁴ 1502: DF 227 621. (Pozs. kápt. mlt. A–8–5.)

Ilona pedig Imre atyafiának, Jókai (Hegyi) Tamásnak feleségként szerepel.¹⁰⁵ Nem dönthető el, hogy az özvegyek házasodtak-e be először a Jókaiak közé, vagy leányaik: mindkét lehetőség kézenfekvő.

Leányági örökösödés

Werbőczy a Hármaskönyv I. 29. címében ír arról, hogy az a nemes leány, aki atyafiai beleegyezésével birtoktalanhoz (*homo impossessionatus*) ment nőül, negyedjogát ingatlanban igényelheti.¹⁰⁶ Eme, főként a kismanességre jellemző szokásjogi jelenség a belőle eredő „*nobilis post uxorem*”, „*nobilis post matrem*” és „*agilis*” fogalmakkal együtt az irodalomban régóta ismeretes.¹⁰⁷ Mivel nem kétséges, hogy a nemesi falu apróra töredezett birtokszerkezetéért, továbbá egy, még az egytelkeseken belül is szegénynek mondható réteg létrejöttéért részben ez az intézmény vonható felelősségre, okvetlenül meg kell vizsgálni a negyed kiadásának gyakorlati megvalósulását és következményeit.

A leányok birtokvagyonhoz jutásának leggyakoribb esete kétségtelenül a negyed intézményéhez köthető. A nemesség eme alsóbb rétegének ugyanis általában nem lehettek meg azok az összeköttetései, amelyek révén a fiúörökös nélküli apa leánya/leányai fiúsítását kieszközölhette volna.¹⁰⁸ Fiúsító oklevelet (*praefectionalis*) a vizsgált falvakból csupán egyet ismerek: 1520-ban a már tizenhat esztendeje elhunyt, több nagyjókai telekkel rendelkező Hecel Osvát leányát, Margitot fiúsította II. Lajos, sikertelenül.¹⁰⁹ A kieszközölő az az erdőkereki Acél István volt, akivel II. Ulászló alatt királyi kamarásként találkozunk,¹¹⁰ ekkor pedig éppen a pozsonyi várnagyságot töltötte be. E fiúsítással majdnem egyenértékűnek mondható az az adománylevél is, amely által 1469-ben Mátyás király ajándékozta oda némely hívének kérésére a néhai Zámolyi Balázs teljes kisjókai részirtokát Balázs négy leányának, akik közül kettő már házas volt (férjeik nemesek), kettő pedig még gyermek.¹¹¹ Az adomány — a valószínűleg nem vásárolt jogállású birtokjog esetében — érvényre is jutott. Nyilván a fiúsítás elérhetetlensége hozta magával azt a jelenséget, hogy a fiúörökös nélküli apák gyakran zálogosították el részbir-

¹⁰⁵ 1428: DF 226 787. (Pozs. kápt. hlt. 14–16–28/2.)

¹⁰⁶ Tripartitum I. 29. 8–9. – A leánynegyed földben történő kiadásáról legújabban: *Banyó Péter*: Birtoköröklés és leánynegyed. Kísérlet egy középkori jogintézmény értelmezésére. *Aetas* 2000/3. 76–92.

¹⁰⁷ Pl. *Holub József*: Néhány kérdés a leánynegyed köréből. Értkezések a filozófiai és társadalmi tudományok köréből. Budapest, 1936. (különösen 19–30.); *Bónis György*: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár, én. [1947.] 461–467.; *Fügedi Erik*: Az Elefánthyak. A középkori magyar nemes és klánja. Budapest, 1992. 71–77.

¹⁰⁸ A fiúsítás társadalmi összefüggéseinek vizsgálatára alkalmasak a Fügedi Erik által hozott példák: *Fügedi Erik*: A köznemesi klán szolidaritása. *Századok* 118 (1984) 950–973.

¹⁰⁹ 1520: DF 225 725. (Pozs. kápt. hlt. 2–12–25.) Az oklevél a fiúsítást követően kiadott iktatóparancs. A helyszíni eljárásnak Osvát rokona, Mihályfi Ulrik ellentmondott. Osvát jószágára egyébként halála után tíz esztendővel királyi adomány is kelt, aminek szintén Ulrik mondott ellene: 1514: DF 225 855. (Pozs. kápt. hlt. 3–8–14.)

¹¹⁰ Például 1509: DF 227 644. (Pozs. kápt. mlt. A–9–12.) és 1510: DF 227 646. (uo. A–9–14.)

¹¹¹ 1469: DF 225 765. (Pozs. kápt. hlt. 3–2–31.) Az oklevél formailag újadomány, de éppen a *nove nostre donationis titulo* formula hiányzik belőle.

tokaikat leányuknak és birtoktalan vejüknek, határozottan megkönnyítve ezáltal a halálukat követően a fiági atyafisággal támadó pereskedést.¹¹²

A leánynegyedként járó birtokvagyon az esetek nagy részében hosszabb-rövidebb pereskedést követően került a nemes leány, illetve családja kezébe, miután azt az atyafiak — a fogott bírák rendelkezése szerint — birtokukból kihasítva (*excisive*) kiadták. A 14. században és a 15. század első felében még semmiféle hátrányos megkülönböztetés nem érte az így „megnemesített” utódokat, a falu teljes jogú birtokosaivá váltak és a birtokot „adományozó” atyafiakkal továbbra is egy atyafiságba tartoztak, azaz magszakadás esetén örököltek egymás után.¹¹³ A változás a 15. század második felére tehető. A pozsonyi káptalan első bevallási jegyzőkönyvében (1499–1513) a jókaiak körébe beházasodott jobbágyok mindegyike, míg a leányági leszármazottak ama része, amely negyedi birtokvagyonát frissen (egy-két generációval korábban) szerezte, már rendszeren a jobbágyok megszólítására szolgáló *providus* jelzöt kapja.¹¹⁴ Sőt, 1509-ben egy birtoktalanhoz hozzáment nemesasszonyt „*nobilis ac honesta domina*”-ként tüntetnek fel.¹¹⁵ A 16. század első felére tehető az, hogy némely családi levéltárból kiselejtezik azokat az iratokat, amelyek az adott család birtokjogát negyed kiadásával hozták összefüggésbe. Mikor az alsóborsai Szüllő család az 1540-es évek elején egy örökösödési per kapcsán összeállítja leszármazási tábláját, abból a leányági származás eltitkolására két generációt elhagy és magát közvetlenül a jogbiztosító 14. századi ősnak, Andának a fiától, Pétertől származtatja.¹¹⁶

A leánynegyedből származó birtokjog ártértekéldésének az is következménye lesz, hogy a negyeddal „nemesítők” és az ezáltal „nemesítettek” között már nem egyenrangú a kapcsolat. Ennek határozott megnyilvánulása, hogy a peres helyzetet követő megegyezések során a negyedet korábban kiadó család gyakran visszaveszi a negyed bizonyos tartozékait. Midőn az 1509 előtti években két középborsai leányági utód, Szabó Mátyás és Antal nemesi telkükre újadományt nyertek, az iktatásnak nem csak a mondott telken velük együtt élő szintén leányági

¹¹² Két tipikusnak nevezhető példa: Egyházfa: 1411: DL 79002. (Zichy lt.); Borsá: 1407–1423: DL 37372. és DL 37386. (Szüllő lt.)

¹¹³ Az egy atyafiságba tartozást hangsúlyozza: Bónis György: Hűbériség és rendiség (107. jegyzet) 462.; Erre és az ezzel járó kölcsönös örökösödési jogra egy jellegzetes egyházfai példa: 1411: DL 79002. (Zichy lt.), ahol a leánynegyedet kiadó és az azt megkapó személyek fogadják, hogy bármelyikük magszakadása esetén részbirtokuk „*de uno ad alium*” száll.

¹¹⁴ 1510–1512: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 226. a régen kiadott negyed birtokosai nem *providusok*; 236. *providus* férj.; 290–291. *providus* férj.; 297–298. két *providus* férj, három nemes asszony, akiknek apjuk *providus* volt.; 336–337. a leánynegyeden élők nagyanyja volt nemes asszony, ők viszont már *providus* és *honesta domina* megszólítást kapnak. Utóbbinak férje is *providus*.) – A jelenségre l. Kubinyi András: A középbirtokos nemesség (96. jegyzet) 9., ahol a szerző hangsúlyozza, hogy a „*post matrem*” és „*post uxorem*” nemesség Werbőczy általi kizárása egy már korábbi tendencián alapult. Vö. Tringli István: Jagelló-kori levelesítő jegyzék Zalából. Levéltári Közlemények 69. 16. Itt is szeretnék köszönetet mondani Tringli Istvánnak dolgozatommal kapcsolatos észrevételeiért.

¹¹⁵ 1509: DF 227 645. (Pozs. kápt. mlt. A–9–13.) „*pro nobili ac honesta domina Elizabeth, relicta condam providi Fabiani de Eghazffalwa*”.

¹¹⁶ Számtalan ilyen családfa maradt fenn. Pl. 1540-es évek: DL 37425. (Szüllő lt.) – A családfa illetlen fabrikálása miatt az 1590-es években egy-egy per során meg is kérdőjelezték a Szüllők Borsaiak közül való származását. L. pl. Jegyzőkönyv, 1590 körül. MOL P 707. (Zichy lt.) 29 et C, numerus nélkül. — A leánynegyeddal kapcsolatos iratok hiányoznak a Takách-Tolvay levéltárból is.

rokonok, hanem a leánynegyedek korábban kiadó Farkas család tagjai is ellentmondtak, hiszen az adomány révén elveszítették volna a telekhez fűződő jogaikat. A per megegyezéssel zárult: a Farkas család ismét a leányági örökösökre ruházta a nemesi telket, de annak tartozékai közül — nyilván jogai elvesztésének ellenértékéül — egy gyümölcsöst és egy erdőt megtartott magának.¹¹⁷ Szabóéknak a leányági rokonokkal is ki kellett egyezniük: a közös nemesi telekhez tartozó egyik gyümölcsöst elcseréltek a Farkas családdal egy minden tartozék nélküli — *simpliciter* adott — belső telekért,¹¹⁸ majd a határbéli tartozékokat nyilván felosztották az így kapott két belső telek között. Az eredeti leánynegyed tehát veszített pertinenciáiból két gyümölcsöst, egy erdőt és két részre szakadt. Nem lehetnek illúzióink az így létrejött nemesi telkek nagyságáról, bár az újadomány legalább realizálódhatott. Jókán 1512-ben ehhez hasonló eset történt: midőn Orros Péter negyed gyanánt másodunokatestvéire ruházta az azok által addig is birtokolt nemesi telket, a tartozékok közül megtartott magának egy szigetet a rajta lévő erdővel.¹¹⁹

Milyen értéket képviselt egy negyedként kihasított nemesi telek? Fentebb kifejtést nyert, hogy az egy faluban található nemesi telkek kiterjedésük tekintetében korántsem azonosak. Ebből arra következtethetnénk, hogy minden ingatlanban kiadott leánynegyedhez más kiterjedésű tartozékok kapcsolódhattak. A források nem ezt bizonyítják: négy esetben ismerjük a negyedjog szántótartozékának pontos méretét. Három esetben ez nyolc holdat tett ki.¹²⁰ Ha felidézzük azt a Zala megyei intézkedést, amely az egész telek méretét 32 holdban, és ezáltal a negyedtelekét nyolc holdban szabta meg, akkor joggal feltételezhető, hogy élt a kisnemesség körében egy olyan szokásjogi norma, amely az atyafiság kezében lévő birtok védelmében a nyolc hold szántótartozékkal rendelkező nemesi telek negyed gyanánt történő kiadását elegendőnek ítélte! Aligha valószínű ugyanis, hogy a negyedjoggal megterhelt nemesi telkek mind a három esetben éppen 32 hold szántótartozékkal rendelkeztek. A kivételt a már említett, 19 holddal ellátott egyházfai nemesi telek jelenti. Az eltérésre ebben az esetben az adhatott okot, hogy az 1450-as, 1460-as években az egyházfai birtokos családok egymás után haltak ki fiágon, így az Illés család kezén a falu fele egyesülhetett.¹²¹ Ilyen kiterjedéssel rendelkező részbirtokra már nyilván nem alkalmazhatták a fentebb feltételezett szokásjogi jelenséget.

Természszerű, hogy a Werbőczy által alapul vett „*bene possessionatus*” nemesség és az általam vizsgált réteg szokásjogi rendszere között lehettek különbségek, hiszen a birtoklás szerkezete is merőben eltérő. További vizsgálatra ösztönző kérdés, hogy milyen szokásjogi intézménnyel magyarázható az a jelenség, mikor a birtoktalan férfiúval házasságot kötött leány részére az apa nem a birtokai negyedét, hanem a harmadát különíti el, és teszi ezt természetesen, az atya-

¹¹⁷ 1509: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 170–172.)

¹¹⁸ 1509: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 172–173.)

¹¹⁹ 1512: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 336–337.)

¹²⁰ *Egyházfa*: 1411: DL 79002. (Zichy lt.) A negyedhez itt még tartozott egy Prwktelek nevű részbirtok egytizenkettő része is, ez azonban külön birtokjognak minősült, nem tartozott Egyházfához.; *Jóka*: 1510: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 226.); 1512: DF 279 998. (uo. Prot. 336–337.)

¹²¹ Ez egyértelmű az Illés család birtokait 1481-ben adományul nyerő Csorba (Vízközi) család itteni birtoklásának vizsgálatából. L. pl. 1507: DF 244 207. (MTA 566.) A családok fiági kihaltára pl. l. 1453: Zichy IX. 363.

fiakkal való pereskedés nélkül? Jókan ez két esetben is előfordul, és bizonyosan nem vásárolt jogállású birtokok kapcsán.¹²² A szokás mindenestre semmiképpen sem helyi jellegű.¹²³

Familiaritás és szolgálatvállalás

Tudományos közhellyé szilárdult mára az a társadalomtörténeti megfigyelés, hogy a középkori Magyarországon a vagyonosodás és a társadalmi emelkedés legkönnyebben járható útja a familiaritás intézményéhez köthető.¹²⁴ A familiárisi, illetve a megyei hatóságnál betöltött szolgálatok minőségének és a szolgálatot betöltő személy társadalmi pozíciójának (birtokvagyonának) összefüggéseire Engel Pál mutatott rá az Ung megyei nemesség összetett vizsgálata során.¹²⁵ Véleménye szerint a kisnemesekre (15 jobbágyportáig) a középbirtokosok familiájában teljesített szolgálat és a szolgabírói állás betöltése jellemző.¹²⁶ Érdemes egybevetnünk e sémával néhány vízközi nemes életútját, eltekintve a kérdéskörre vonatkozó szerény Árpád-kori ismereteink közlésétől. Szolgálatnak tekinthetjük a királyi ember feladatkörét is. A mandátumokban megjelölt királyi emberek a parancslevél kieszközöljével általában rokonsági kapcsolatban álltak (pl. sógorsági, unokatestvéri, atyafiúi, a szomszédok igen gyakran egyben rokonok is), vagy a megyei hatósággal álltak kapcsolatban, így a kieszközölő számára „ismert személyiségek” voltak. Ha egy főúr királyi emberei között találjuk meg nemeseinket, akkor csak az utóbbi lehetőségre gondolhatunk vagy familiárisi kapcsolatot kell közöttük feltételeznünk.¹²⁷ Ritkán érhetjük tetten kisnemeseinket egyértelműen familiárisi szolgálat közben. A eseteket elemezve — földrajzi szempontok alapján — három kategóriát lehet megkülönböztetni.

A legtermészetesebb jelenségnek azt tekinthetjük, mikor a kisnemes a falujával szomszédos vagy az ahhoz közel fekvő jobbágyfalu urának/urainak szolgálatába áll, esetleg ott birtokigazgatási, gazdatiszti feladatkört vállal. A jókai Kis Márton — vélhetően sok környékbeli nemeshez hasonlóan¹²⁸ — így kerülhetett a falujával szomszédos Tikod urainak, a Szentgyörgyi és Bazini grófoknak a szolgálatába. Érdekes eset, hogy 1429-ben számos társával, német zsoldosokkal és tikodi jobbágyokkal együtt a saját faluját támadta meg.¹²⁹ A középborsai Pető

¹²² 1383: DF 226 698. (Pozs. kápt. hlt. 14–10–4.) Az apa veje szegénységére tekintettel annak ellenére adja *iure perpetuo* az összes birtoka harmadát leányának, hogy van fiúörököse.; 1512: DF 279 998. (uo. Prot. 336–337.) A leány itt „quandam unam sessionem suam nobilitarem, terciam videlicet partem directe medietatis totalium porcionum possessionariorum generacionis Baarsa nuncupate” zálogolja, amely mondatban az egyenlő felerész az apai birtokot jelenti.; Barsa Erzsébet később teljes részbirtokát el is adja: 1522: DL 38817. (Farkas lt.)

¹²³ Bónis György: Hűbériség és rendiség (107. jegyzet) 464. A negyed földben történő kiadására hoz példát, de a példában harmadrész szerepel.

¹²⁴ Pl. Bónis György: Hűbériség és rendiség (107. jegyzet) 217–312.

¹²⁵ Engel Pál: A nemesi társadalom (53. jegyzet) 109–115.

¹²⁶ Engel Pál: A nemesi társadalom (53. jegyzet) 109.

¹²⁷ A királyi emberek és a familiárisi szolgálat kapcsolatára Engel Pál hozott kiváló példákat: Királyi emberek Valkó megyében. *Mediaevalia Transilvanica* 3 (1999) 71–88.

¹²⁸ Pl. 1364: DF 254 572. (Pálffy cs. szeniorátusi lt.) A pannonhalmi apátság és Bazini Sebes fia János közötti perben utóbbit a jókai Bench fia János képviseli.

¹²⁹ 1429: DF 227 159. (Pozs. kápt. hlt. 28–3–90.) Az oklevél Szentgyörgyi László 11, Bazini Miklós 3, Bazini Péter 2 nemes familiárisát és 8 közös tikodi jobbágyukat sorolja fel. Kis Márton Bazini Péter familiárisaként szerepel.

Imre Bazini György királynéi pohárnokmester és visegrádi várnagy familiárisa volt – legalábbis igen fiatalon, 1438–1439-ben bizonyosan.¹³⁰ Középborsai Szabó Mátyással 1508-ban egy egyházai összetűzés során az ott birtokos Sánkfalvi Miklós pozsonyi prépost embereként találkozunk,¹³¹ az óbudai apácának a jókaiak közé beházasodott két jobbágyáról és gazdatisztjéről pedig már esett szó.

Gyakran kínálkozhatott lehetőség arra is, hogy nemeseink a pozsonyi várszervezet, illetve a megyei hatóság keretein belül vállaljanak szolgálatot: egy középborsai (1448) és két jókai nemes (1474) uraként a pozsonyi várnagyságot éppen betöltő személy tűnik fel.¹³² Rajtuk kívül a borsaiak közül egy-egy szolgabíró (1310–1312), megyei embert (1342) és választott esküdtet (1488), míg Jókáról egy-egy esküdtet (1484–1489) és alszolgabíró (1538) ismerek.¹³³

Harmadik típus lehet a megye, illetve a szűkebb értelemben vett régió középső és nagybirtokosainak a familiájában történő elhelyezkedés. Így 1420-ban arról hallunk, hogy mikor Bósi Ördög János udvari lovag¹³⁴ rátört Kondorosi Benedek házára, társaságában ott tartózkodott familiárisa, jókai Kemény János is, aki nevével ellentétben mégsem küzdhetett elég keményen, mivel az összetűzésben nem csak Benedek, hanem ura is életét veszítette.¹³⁵ Nagyjókai Bethlen Lőrinc annak a Vatai Mátyus éberhárdi várnagynak lehetett familiárisa, akivel 1510-ben csúnyán összeszólalkozott: történt ugyanis, hogy Újhely birtokon járva Lőrinc vitába keveredett a helyi „egyiptomi avagy cigány” lakosokkal, amiért ura nyomdafestéket nem tűrő szavakkal utasította rendre. Mátyus úr ráadásul fegyveresen még rajta is ütött a sértődötten hazafelé tartó Lőrincen, így az ügyből — főként a becsületsértés miatt — per támadt.¹³⁶ A borsai nemes leányt elvett, birtoktalan Sági András fia Mihály egyedüli példánk a megye határain kívüli szolgálatvállalásra: 1414-ben az Újlaki család Galgóc várának (Nyitra m.) élén állt.¹³⁷

¹³⁰ 1438–1439-ben több Bazini György részére kelt mandátumban találjuk a királyi emberek között, egy alkalommal pedig az iktatást is ő vezeti le: DF 225 563. (Pozs. kápt. hlt. 1–13–3.), DF 225 653. (uo. 2–6–17.), DF 226 202. (uo. 6–14–38.). 1438-ban a Bazini familiáris Hideghéti Jakab visegrádi várnagy ügyvédének vallja: DF 274 795. (Komárom város lt., Wertner Mór gyűjteménye). – Korával kapcsolatban: egy 1474-ben lezajlott tanúvallatás során ötvenév körülnek becsülik: DF 227 266. (Pozs. kápt. hlt. 28–5–45.); az ugyanakkor bizonyos, hogy 1423 előtt született, sőt ekkor már egy öccse is él: DL 37372. (Szűllő lt.) Aligha lehetett 1438-ban húszévesnél idősebb.

¹³¹ 1508: DF 227 641. (Pozs. kápt. mlt. A–9–9.)

¹³² 1448: DF 225 475. (Pozs. kápt. hlt. 1–5–26.) Középborsai János a Rozgonyi György familiájához tartozó Besenyői András várnagy familiárisa (személyére: Engel I. 395., II. 35.); 1474: DF 227 206. (uo. 28–4–47.) Az oklevél szövegéből nem egyértelmű, hogy csak Nagy István és János, vagy még az előttük említett Hegyi Imre és Szakál Miklós is Balázs várnagy familiárisai. Utóbbi lehetőség sem lehetetlen, hiszen Szakál Miklós később megyei esküdt, l. a következő jegyzetet.

¹³³ (Felső)borsai Márton fia Pál szolgabíró, 1310–1312: AOkI. II. 968., III. 6., 186., 384. sz.; (Közép)borsai László fia Egyed ispáni ember, 1342: DL 38817. (Farkas lt.); Az esküdtekre a teljesség igénye nélkül: Felsőborsai Lukács fia László, 1488: DF 226 038. (Pozs. kápt. hlt. 5–3–10.); Kisjókai Szakál Mihály fia Miklós, 1484: DL 19074. és 1489: DL 19521.; Kisjókai Gál Péter alszolgabíró, 1538: DF 287 760. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 34.)

¹³⁴ Személyére: Engel II. 181., a Bósieak a Gútkeled-nem Amadé ágából származtak.

¹³⁵ 1420: ZsO VII. 1631. sz.

¹³⁶ 1510: DF 226 895. (Pozs. kápt. hlt. 17–1–2.) Mátyus káromkodásai közül a nem túl különleges „filius meretricis, latro, traditor” megszólítások mellett leginkább a „mille canes supponant matrem tuam” érdemel figyelmet. – Hasonló per támadt Illésházi Mátyás erdélyi prépost és familiárisa, Pókateleki Kondé György között: *Bónis György*: Hűbériség és rendiség (107. jegyzet) 300.

¹³⁷ Engel I. 315., II. 40.

Némely esetben sajnos nem ismerjük a *dominus* személyét, de a familiárisi szolgálatok teljesítése nyilvánvaló: Borsai vagy Kápolnai Mihály fiai, László és István például részt vesznek Zsigmond király itáliai útján, amelyért méltó jutalmakat Albert királytól kapják meg egy újadomány formájában.¹³⁸ Középborsai Tamás fia Péter 1462-ben pedig arról panaszkodik a megyei hatóság előtt, hogy ellopták az ellenség elől elrejtett 32 aranyforint értékű ruháját (*vestes*), amelybe az összeg nagysága folytán nyilván valamilyen fegyverzetet is bele kell értenünk.¹³⁹

Tamás fia Péternél és bátyjánál, Jánosnál érdemes egy keveset elidőznünk. 1410 körül születhettek, a középborsaiak Domokos-ágában. Az idősebbik fiú, János 1446-ban Rozgonyi György és Sebestyén embereként fosztogatja az óbudai apácák birtokait,¹⁴⁰ majd a következő évben három társával Karap-szigeten legelő nyájakat hajt el.¹⁴¹ 1448-ban a Rozgonyi György emberei közé tartozó Besenyői András pozsonyi várnagy szolgálatában áll, aki kieszközöl a részére Hunyadi János kormányzótól egy szerény birtokadományt is.¹⁴² Nyolc évvel később, 1456-ban már mint a Szentgyörgyi grófok Mizséren (Éberhárdi uradalom) lakó familiárisa — talán gazdatisztje — foszt ki két pozsonyi kereskedőasszonyt.¹⁴³ 1466 körül hal meg. Nem tekinthetjük véletlennek, hogy valamennyi vízközi nemes közül e testvérpár neve fordul elő királyi emberként a legtöbbszor a mandátumokban: János 1429 és 1466 között legalább kilencszer, Péter 1429 és 1474 között tizenháromszor. A mandátumok kieszközlői között megtaláljuk a gúti Ország (1447, 1466) és a Rozgonyi (1447) családokat, a pozsonyi káptalant (1447, 1450), a Rozgonyi-familiáris semptei várnagyot (1458, 1471), a Szentgyörgyiek embereit (1439), túlnyomórészt azonban kisnemeseket az egész megye területéről.¹⁴⁴ A hosszú familiárisi szolgálat eredményei János részéről egy kismagyari birtokrészben,¹⁴⁵ az

¹³⁸ Az adomány: 1439: DL 76123. (Pethő lt.) Az oklevél igen kopott, a szolgálatok színhelyéül egyedül „Lombardia”, „Tuscia” és az „Itália más részein” részeket lehet kiolvasni. Az erre következő iktatóparancs: 1439: DF 225498. (Pozs. kápt. hlt. 1–6–25.) – Megjegyzendő, hogy az oklevél nem a pályázóközi Borsára vonatkozik, hanem az Igrám és Csataj falvak közötti, Borsaiak birtokolta pusztá egy részére. – Rómában járt egy Kápolnai: a Setétkúti László szolgálatában álló Kápolnai László apja viszont János volt, nem pedig Mihály, mint esetünkben. Vö. Csukovits Enikő: Egy nagy utazás résztvevői (Zsigmond király római kísérete). In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. Csukovits Enikő. Budapest, 1998. 11–36., különösen 20., 33.

¹³⁹ 1462: DL 37373. (Szüllő lt.) és DL 81491. (Kiadása: Zichy X. 218.)

¹⁴⁰ 1446: DL 13990. (Act. eccl. ord. et mon. Poson. 1–14.)

¹⁴¹ 1447: DF 227 438. (Pozs. kápt. hlt. 33–2–10.)

¹⁴² 1448: DF 225 475. (Pozs. kápt. hlt. 1–5–26.) Az adomány a Kajal melletti Barakonyban elhelyezkedő 8 pusztá jobbágytelket foglalta magában, de János nem egyedül, hanem Körtvélyesi Bereckkel együtt kapta meg. A birtokba azonban nem sikerült bekerülniük.

¹⁴³ 1456: DF 227 215. (Pozs. kápt. hlt. 28–4–56.)

¹⁴⁴ 1429: DF 227 159. (Pozs. kápt. hlt. 28–3–90.); 1434: DF 227 168. (uo. 28–4–5.); 1439: DF 225 633. (uo. 2–3–22.); 1440: DF 226 285. (uo. 8–2–16.); 1447: DF 226 515. és DF 226 162. (uo. 36–1–24. és 6–10–11.); 1448: DF 225 475. (uo. 1–5–26.); 1448: DF 226 286. (uo. 8–2–17.); 1449: DF 226 917. (uo. 26–1–8.); 1449: DF 225 734. (uo. 3–1–1.); 1450: DF 228 023. (Pozs. kápt. mlt. E–13–310.); 1452: DF 226 069. (Pozs. kápt. hlt. 6–2–3.); 1453: DF 228 024. (Pozs. kápt. mlt. E–13–311.); 1456: DF 226 031. (Pozs. kápt. hlt. 5–13–3.); 1458: DF 225 528. (uo. 1–11–1.); 1466: DF 227 237. (uo. 28–5–17a.); 1469: DF 225 571. (uo. 1–5–17.); 1471: DF 225 988. (uo. 5–1–29.); 1473: DF 225 428. (uo. 1–2–5.); 1474: DF 225 429. (uo. 1–2–6.); 1474: DF 226 035. (uo. 5–13–7.)

¹⁴⁵ 1446-ban már Marcsamagyari (=Kismagyar) előnévvel tűnik fel: DL 13990.; 1466: DL 76125. (Pethő lt.)

említett sikertelen birtokadományban, illetve több, testvérével együtt megszerzett borsai zálogjogban összegezhető.¹⁴⁶

Rendhagyó jelenségnek kell tekinteni — a Vízközinek is nevezett — Csorba Tamás (†1491) és unokaöccse, András (†1515) életútját. Tamás igen alacsony származása ellenére — anyja egy borsai leánynegyeden gazdálkodó népes rokonság tagja, apja jobbágy — ismeretlen úton került Mátyás király udvarába, ahol pályája elején, 1469-ben Mátyás címereslevéllel nemesítette meg. Tisztségei közül egyedül zólyomi alispánsága (1479) bizonyítható. Nyilván ő vezette be az udvari körökbe unokaöccsét, Andrást, akinek hunyadi megyéspánsága és várnagysága (1484–1488) ismert. Nem tartoznak azonban vizsgálatunk körébe, hiszen 1470-től kezdődően sorra kapják a királyi adományokat, részbirtokokat vásárolnak és előkelő házasságaikkal is gyarapítják vagyonukat, ezáltal hamar belépnek a tehetős, két megyében (Pozsony és Nyitra) is jelentős vagyonnal rendelkező középbirtokosok körébe. A családnévüket adó Vízközben birtokaikat alsó-, közép- és felsőborsai részek (1470-es évek), Egyházfa felerésze (1481) és Nánasúr birtok (több részletben: 1472–1495) képezte.¹⁴⁷ Életük sikerkarriernek tekinthető, s mindenképpen a nemesi társadalom alsóbb rétegei közötti korabeli nyitottságot példázza.¹⁴⁸ Egyik familiárisuknak, körtvélyesi Szakál Benedeknek 1488-ban még egy egyházfai nemesi telket is adományoztak 22 hold szántóval, amelyen Benedek utódai még az 1542-es egytelkes összeírás idején is kimutathatók.¹⁴⁹

A vízközi példák alapján tehát kijelenthető, hogy nemeseink a középbirtokosok (ide számíthatjuk a várnagyokat és a pozsonyi prépostot is) és a főurak (Rozgonyi, Szentgyörgyi és Újlaki családok) familiájában egyaránt helyet kaptak. Ámbár ez a megállapítás nem illeszkedik az Engel Pál által felvázolt sémához, nem is cáfolja annak más megyékre történő általánosíthatóságát, hiszen Ung és Pozsony megyék nemesi társadalmi homlokegyenest különbözik egymástól: Ung megyében erős középbirtokosságot és igen kisszámú egytelkest találunk,¹⁵⁰ ezzel szemben Pozsonyban kisszámú középbirtokos családra óriási tömegű egytelkes és kismemes jut. A familiaritás nemeseinknek vélhetően szilárd anyagi helyzetet biztosított, azok számára pedig hatványozottan létfontosságúvá válhatott, akiknek nemessége és birtokjogai a leginkább támadhatók voltak: a leányági leszármazotaknak, akik a királytól birtokjoguk biztosítására nemesítést vagy ezzel egyenértékű újadományt csak *dominusuk* közbenjárásával eszközölhettek ki.

¹⁴⁶ Alsóborsa: 1437–1438: DL 76122. (Pethő lt.); 1438: DL 37394. (Szüllő lt.); 1453: DF 225 426. (Pozs. kápt. hlt. 1–2–3.)

¹⁴⁷ Borsára: DL 37416–37430. (Szüllő lt.); Egyházfa: 1481: DL 37370. (Szüllő lt.); Nánasúr: 1474: DF 225 429. (Pozs. kápt. hlt. 1–2–6.), 1477: DF 227 521. (uo. 36–1–30.), 1495: DF 244 150. (MTA 508.) stb.

¹⁴⁸ A Csorba családra: Neumann Tibor: Az alsóborsai Csorba család a XV–XVI. században. [Kézirat]

¹⁴⁹ 1488: DL 19451.; 1542: l. a függelék. – Ezt az adományt a kor magánadományainak nagy részéhez hasonlóan korántsem csak a felmutatott szolgálatok váltották ki. Tudjuk, hogy 1487-ben Tamás zálogba vetette Benedeknek 3 felsőmagyari jobbágytelkét és az egy évvel később adományozásra kerülő egyházfai nemesi telket: MOL P 648. (Szüllő lt. – Az 1591-es tartalmi átiratban fennmaradt oklevél a DL-be nem lett áthelyezve.)

¹⁵⁰ Engel Pál: A nemesi társadalom (53. jegyzet) 118–121.

„Egytelkes nemesek”

A történeti szakirodalom a vizsgált nemesi réteget — sokszor következetesség nélkül — legalább négyféle elnevezéssel illeti. A *birtoktalan nemes* kifejezést mindenképpen helytelennek kell tartanunk, hiszen a középkorban még nem különült el a nemesi státusz a nemesi birtoktól, a birtoktalan (*homo impossessionatus*) — az újkori fejlődéstől eltérően — még kizárta a nemes (*nobilis*) fogalmát.¹⁵¹ A *szegénynemes* kifejezés viszont relatív viszonyt fejez ki, a 16. század közepi adóösszeírások nem a réteg egészére, hanem csak legszegényebb csoportjára használták.¹⁵² Újabban a réteg egésze az ország szabad paraszti lakossága körében nyert elhelyezést,¹⁵³ ezért a *parasztnemes* elnevezés is gyakran olvasható. Felmerül ugyanakkor az a kérdés, amely már a korabeli adószedési gyakorlatból jól ismert egytelkes nemes (*nobilis unius sessionis*) fogalom — társadalmi/vagyoni szempontú — helyességében is kételyeket ébreszt, hogy ti. az egytelkesek rétege az alább vázolandó jelenségek következtében nehezen választható el a *kisnemesek/kisbirtokosok* rétegétől. Hol húzhatjuk meg a határt az egytelkesnek és a kisbirtokosnak tekintett nemesek között?

Az *egyetelkes nemes* — a fogalom gyakori helytelen használatával szemben — természetesen nem feltétlenül csak egy telekkel rendelkezik. Jókan találkozunk olyan nemessel, aki legalább három,¹⁵⁴ az észak-csallóközi Kismagyaron pedig olyannal is, aki hat *nemesi* telket¹⁵⁵ birtokol egyszerre, örökjogon. A fentebbiekben már szó esett arról, hogy a nemesi telek a nemesi faluban nem jelent állandó nagysággal rendelkező alapegységet, így sajnos ezekben az esetekben — nem ismerve a telkek tartozékainak méretét — nem alkothatunk pontos ítéletet a értékükről; néha mégis rendelkezünk támponttal egy-egy nemesi részbirtok értékének meghatározásához. Alsóborsai Bartalim Bertalan nemesi telkéhez Alsóborsai jog szerinti harmadrésze és egy igrámi, negyven holdas szántó tartozott.¹⁵⁶ 1517-ben ezt a birtokvagyonot cserélte el bori Horvát György feleségének, Borbálának három népes, egy elhagyott, de épülettel rendelkező és egy teljesen pusztai bori (Nyitra m.) jobbágytelkére.¹⁵⁷ A csere mögött nem kell semmiféle „álszerződést” gyanítanunk: a Bori család már évtizedek óta gyakran a „nagyszombati” előnevet használta,¹⁵⁸ így a cserét praktikus okok magyarázzák. Ha a budai káptalan előtt kötött szerződés megvalósult volna (a borsai rokonok ellentmondása meghiúsította¹⁵⁹), akkor Bartalim Bertalan „egyetelkes nemesből” hirtelen négy-öt

¹⁵¹ A *homo impossessionatus*-t még Werbőczy is használja a „nem nemes” szinonimájaként: pl. Tripartitum I. 29. 7., vö. Fügedi Erik: Az Elefánthyak (107. jegyzet) 72–73.

¹⁵² Mahsay Ferenc: Magyarország birtokviszonyai (3. jegyzet) I. 7.

¹⁵³ Kubinyi András: Nemesi szabadság – jobbágyi szabadság. Falusi önkormányzat a késő középkorban. In: A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére. Szerk. Klaniczay Gábor – Nagy Balázs. Budapest, 1999. 245.

¹⁵⁴ Legalább három telke van nagyjókai Hecel Osvátnak: 1518: DL 38817. (Farkas lt.)

¹⁵⁵ 1479: DF 227 608. (Pozs. kápt. hlt. 66–3–3.)

¹⁵⁶ A Rákosföld nevű, negyven holdas szántóra: 1510: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 240.); Alsóborsai harmadrésze: 1469: DL 37430. (Szüllő lt.). Kiadása újkori másolatról: Zichy XI. 34–35.

¹⁵⁷ 1517: DL 106 083. (Budai kápt. Prot. 442.)

¹⁵⁸ Erre vonatkozólag első adatom: 1484: DF 278 410. (Nyitrai kápt. hlt. Prot. fol. 14b.)

¹⁵⁹ 1517: DL 37454. (Szüllő lt.) – Itt jegyzem meg, hogy Bertalan ekkor már három gyümölcsöst elidegenített örökölt birtokaiból a Szüllőknek: 1512: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 363–366.)

jobbágytelekkel rendelkező kismanessé vált volna, vélhetően birtokvagyonának és társadalmi presztízisének bármiféle változása nélkül. Az 1520-as években egyébként Bertalan jószágát a Szüllő család örökölte, amelynek legidősebb férfitagját 1542-ben megtaláljuk az összeírt egytelkesek között, holott a Szüllők eredendően csaknem ugyanakkora részbirtokokkal rendelkeztek, mint a Bartalim család. Az eset mindenképpen felhívja a figyelmet arra, hogy a réteg vagyonosabb tagjai és az ún. kismanes vagy kisbirtokos réteg között számottevő különbség nincsen.

Az előbbi példából sejthető, hogy ezek a vagyonosabb „egytelkesek” birtokukra sok esetben telepíthettek volna néhány jobbágyot, hiszen az ehhez szükséges földmennyiség rendelkezésükre állott. Néha ez meg is történt: a kisdőkei Hegyi Imrének 1507-ben egy oklevél hat jókai jobbágyát sorolja fel,¹⁶⁰ egyik örököse, Tamás pedig az egyetlen olyan kisdőkei, akit az 1540-es években nem az egytelkesek között írtak össze: két jobbágyportája adózott.¹⁶¹ Fokozottan gyakori lehetett az, hogy a zálogként megszerzett részbirtokra ültettek jobbágyot. A számtalan zálogjószággal rendelkező Tejedi Tamás¹⁶² Jókán is megvetette a lábát, s tudjuk, hogy a Nagy család által lekötött fél nemesi telkére például telepített jobbágyot.¹⁶³ Ennek ésszerű magyarázata az lehet, hogy a több faluban is nemesi telkekkel rendelkező nemesek saját kezük munkájával nem művelhették minden részbirtokukat. Márpedig sok ilyen nemes volt: a 15–16. század fordulóján Jókán ilyennek tekinthető a síkabonyi Bán, a kislégi Ágoston, a bogyai/kismagyari Elekes, a hodosi Bakó, a tejedi Tejedi és a kisudvarnoki Kondoros, Borsán pedig egy-egy béli, kismagyari, rétei és csenkei család. Példaként említem, hogy a borsai Bélieknek 1509-ben a borsai nemesi telken kívül Magyarbélén egy nemesi telkük és másfél — természetesen pusztá — jobbágytelkük állott,¹⁶⁴ így nem véletlen, hogy 1542-ben a vagyonosabb egytelkesek között találjuk őket.

Tanulságos eset a nagyjókai Hecel Osvát (†1505) esete, aki telkeinek száma alapján a legtehetősebb helyi nemes lehetett.¹⁶⁵ 1496-ban két telket vet zálogba egyik atyafiának 24 forintért: ahogy az oklevél írja, az egyik *iobagionalis*, a másik *deserta*.¹⁶⁶ (Az utóbbi alatt ama *nemesi* telket kell értenünk, amelyet az említett atyafiú 8 fo-

¹⁶⁰ 1507: DF 227 314. (Pozs. kápt. hlt. 28–7–10.) – Jobbágyok és jobbágytelkek: 1424: DL 95887. (Takách-Tolvay lt. 6.) „iobagio Michaelis filii Francisci [de Ilka]”; 1442: DL 44337 (Múz. Törzsanyag). Sajnos az oklevél nagyon csonka. A jobbágytelekkel kapcsolatban a következők olvashatók: „[fun]dum integrum curie sue iobagionalem in eadem Ilka ante domum [...] unacum iobagione super eodem fundo commoranti ac pomerio et septem [...]”

¹⁶¹ *Maksay Ferenc*: Magyarország birtokviszonyai (3. jegyzet) II. 586.

¹⁶² Személyére és zálogbirtokaira: *Nógrády Árpád*: Olgyai Helmes Zsigmond birtokainak sorsa (Esettanulmány a későközépkori nemesi szolidaritás kérdéséhez). In: Emlékkönyv Rác István 70. születésnapjára. Szerk. Kovács Ágnes. Debrecen, 1999. 142. Itt is szeretnék köszönetet mondani Nógrády Árpádnak, hogy a jelen dolgozattal kapcsolatos észrevételeit megosztotta velem.

¹⁶³ 1498: DF 227 292. (Pozs. kápt. hlt. 28–6–26.) „in qua nunc Petrus Korpas resideret”.

¹⁶⁴ 1509: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 190–191.)

¹⁶⁵ Mégis csak zálogolásairól hallunk: Pl. 1504: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 24.) Laza-roszygeth szigetben lévő teljes jogát haszonvételekkel 6 ftért 32 évre.; 1507: DF 279 998. (uo. 119.) Ebből kiderül, hogy még életében zálogba vetett egy gyümölcsöst, egy erdődarabot és egy halászóhelyet a pozsonyi Master Jakab zsidónak 20 ftért.; 1508: DF 279 998. (uo. 155.) Még életében zálogba vetett nagyabonyi Bakó Jánosnak egy nemesi telket 10 hold szántóval és gyümölcsöskertekkel 40 ftért, amelyet Bakó ekkor továbbzálogosított Ágoston Kelemennek.; 1509: DF 279 998. (uo. 181–182.) Jóságának egy része Tejedi Tamás kezére került zálogként.

¹⁶⁶ 1496: DL 48983. és 48985. (Üchtritz-Amadé lt.)

rintért 1512-ben továbbzálogosított.¹⁶⁷) 1518-ban örököse elad három korábban Osvát által birtokolt nemesi telket nagyjócai Farkas Jánosnak.¹⁶⁸ Egyik — 10 hold szántó tartozékkal rendelkező — nemesi telkét 1508-tól annak a kislégi Ágoston Kelemennek a kezén találjuk, aki — noha más birtoka nem volt — 1542-ben a vidék leggazdagabb egytelkese, ingóvagyonát 240 forintra becsülték.¹⁶⁹ Nem véletlen, hogy Osvát jószágaira 1514-ban királyi adomány kelt, leányát pedig II. Lajos király 1520-ban fiúsította.¹⁷⁰ Az 1540-es években a birtokait szorgalmasan gyűjtögető Farkas János egyébként Nagyjóka egyetlen nem egytelkes birtokosa: a kisjócai Hegyi Tamáshoz hasonlóan két portája adózott.¹⁷¹

Forrásainkban tehát rendkívül ritkák a jobbágyokról, jobbágytelkekről szóló híradások. Látszólag csak az ültetett jobbágyokat birtokára, akinek — családja kedvező „leszármazási” körülményei vagy vásárlásai hatására — olyan birtokvagyon egyesült a kezén, amelyet művelni más formában talán már nem is tudott. Annak ellenére, hogy az oklevelek zsellérekét sem említene, nehezen elképzelhető, hogy falvainkat ilyen elemek egyáltalán nem lakták. A nemesi telkek egy része természetesen alkalmas volt külön zsellérhelyek kialakítására, a folyamat a kora újkorban tetőzött: egy 17. századi forrásunkból értesülünk arról, hogy egy két nemesi telekből álló felsőborsai részbirtok — amelynek birtoklástörténete könnyen visszavezethető a 15. század végéig, tehát alkalmasnak tűnik az összehasonlításra — hat zsellérhelyet tudott eltartani. Ezekhez szántó nem tartozott, csak egy-egy kisméretű kert.¹⁷²

A jobbágytartás külön jellegét képezi a borsaiak Pályázótól északra elterülő pusztájának műveltetési formája. 1475-ben tíz borsai családfő arról panaszkodott Mátyás király előtt, hogy János esztergomi érsek elvitatta az ő Csataj és Igrám falvak közötti pusztájuk vagy földjük tulajdonjogát, és őket eddig a *fer-ton* nevű adó¹⁷³ fejenként történő fizetésére kényszerítette, mintha jobbágyokkal nem rendelkező prédiálisok lennének, holott ezt az adót csak a jobbágyok és a jobbágyokkal nem rendelkező nemesek tartoznak megfizetni. Ők viszont mindig eme pusztá, ill. föld birtokában álltak és ott mindig igen sok jobbágyot (*colonos*) tartottak, akik az esztergomi érseknek a terménytizedet mindig megfizették.¹⁷⁴ A király

¹⁶⁷ 1512: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 372.)

¹⁶⁸ 1518: DL 38817. (Farkas lt.)

¹⁶⁹ 1508: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 155.); 1522: DF 287 760. (uo. 15–18.); Az egytelkes összeírást l. a függelékben.

¹⁷⁰ Lásd a 109. jegyzetet.

¹⁷¹ *Maksay Ferenc*: Magyarország birtokviszonyai (3. jegyzet) II. 588.; *Farkas Jánosra* l. pl. DL 38817. (végrendelete is itt), DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 264–265., 333–334.)

¹⁷² 1674: MOL P 707. (Zichy lt.) fasc. 25 et b., n. 24.

¹⁷³ Erről az adóról – az egytelkesek vonatkozásában – semmit sem tudni. A fogalom előfordul pl. Komárom német nyelvű urbáriumában (*ferthon penz*), ahol 25 dénáros kiadást jelentett: MOL Magyar Kamara Archivuma U et C 4–45. Ezt az adatot Tringli Istvánnak köszönöm.

¹⁷⁴ 1475: DL 37432. (Szüllő lt.) „licet ipsi ac eorum progenitores ab antiquo in dominio cuiusdam predii sew particule terre ipsorum exponencium inter possessiones Chathay et Ikran in eodem comitatu Posoniensi existentes habiti adiacentis perstiterunt, in ipsoque predio sew terra predicta colonos, qui decimas frugum et bladorum eorum archiepiscopis Strigoniensibus pro tempore constitutis persolverunt, habuerint quamplures, prout haberent eciam nunc, tamen reverendissimus in Christo pater dominus Iohannes archiepiscopus Strigoniensis asserens idem predium sew terram predictam non ipsorum exponencium, sed aliorum fore, ipsos hucusque per singula capita veluti prediales et iobagiones non habentes ad solucionem census ferton dicti, quemquidem censum solum

vizsgálatot rendelt el a megyebéliek körében, amely bizonyította állításuk igazát, sőt a vizsgálat alkalmával a mondott jobbágyságok a borsai nemeseknek járó *censust* is megfizették.¹⁷⁵ Az ügy előzményeihez hozzátartozik az is, hogy 1474-ben Mátyás király borsai Vízközi Tamást és a borsai nemeseket kiváltságlevelében mentesítette az érseknek fizetendő adó alól.¹⁷⁶ Az oklevél nehezen értelmezhetősége ellenére is teljességgel illeszkedik abba a 15. századi folyamatba, amely a nemesség legalacsonyabb rétegének adózásba való bevonását kívánta előmozdítani. Megemlítendő, hogy a kora újkori adatok alapján ezek a *colonusok* nem a borsaiak jobbágyságai voltak: minden bizonnyal már ekkor a pusztával határos Szentgyörgyi-falu, Csataj jobbágyalakosságáról van szó.¹⁷⁷ A prédiomot tehát bizonyosan nem a borsaiak művelték, hanem az azt bérlő jobbágyság, ezt a jogviszonyt viszont a hatalom — előbbi oklevelünk tartalma ellenére — nem ismerhette el földesúr-jobbágy jogviszonynak, így a borsaiak a későbbiekben egytelkes nemesként adóztak. Nem szabad ezek alapján azt a lehetőséget figyelmen kívül hagyni, hogy a tehetősebbek saját nemesi telkeiket is műveltethették olykor a szomszédos jobbágyfalvak lakosságával. Ha voltak ilyen jobbágyságok, az adóösszeírásoknak értelemszerűen nem kellett őket feltüntetniük, hiszen a szomszédos faluban már megadóztatták őket, ráadásul a hatalom nem rendelkezett olyan eszközökkel, hogy egy ilyen folyamatot ellenőrizhessen.

A zsellérek, esetleg bérlők tartásából természetesen nem következik az, hogy nemeseink nagy része nem sajátkezüleg művelte kisméretű jószágát.¹⁷⁸ 1429-ben 46 jókai nemes, férfiak és nők egyaránt, panaszkodott Zsigmond király előtt a Szentgyörgyi és Bazini grófok többrendbéli, Jóka ellen irányuló hatalmaskodásai miatt. Az előadott esetek közül az egyikben arról hallunk, hogy az azelőtti év pünkösdjé körül a grófok familiárisaikkal és tikodi jobbágyaikkal együtt a panaszosok Basd nevű földjére törtek hatalmasul, és tőlük — akik éppen ott szántottak ekékkel — 54 ekehúzó ökröt és három lovat raboltak el.¹⁷⁹ Az adat valóban a paraszti életforma mellett szól, nem jelenti ugyanakkor azt, hogy minden panaszos jelen lett volna (ne felejtjük el, hogy több panaszt is előadtak), és azt sem, hogy munkájukat nem segítették zsellérek vagy jobbágyságok: a panaszosok közül Jakabfi Imrének például bizonyos volt legalább egy jobbágya.¹⁸⁰ Másik példánk 1519-ből való: ekkor nagyjókai Farkas János nyújtott be keresetet a szintén nagyjókai Beth-

---

illi iobagiones pediales (*sic!*) et nobiles iobagiones non habentes solvere haberent, interdum per censuras ecclesiasticas et aliquas per manus violentes coegisset et coartasset ipsos duplici taxa ponendo in preiudicium eorundem et dampnum valde magnum.”

¹⁷⁵ 1475: DL 76129. (Pethő lt.)

¹⁷⁶ 1474: DL 76128. (Pethő lt.) Sajnos ez az oklevél szinte egyáltalán nem olvasható szakadt és kopott állapota miatt, annyi azonban kivehető, hogy a király a borsai nemeseket felmenti egy *census* alól, és szerepel benne az esztergomi érsek is. Így nem tartom indokolatlannak az ügyszökhöz való kapcsolását.

¹⁷⁷ Pl. 1545: MOL P 648. (Szüllő lt.) F-201. „Particula terre”, amelyet a csataji *colonusok* szoktak művelni.

¹⁷⁸ Lásd erre vonatkozólag: gróf Révay József: *Kisnemesek Tajnán* (3. jegyzet) 25–27. Ha Révayhoz hasonlóan a becsült összes szántóterménységet osztanánk a családok számával, még a Révay-nál szereplő 30–70 holdas átlag szántótartozéknál is rosszabb eredményt kapnánk.

¹⁷⁹ 1429: DF 227 159. (Pozs. kápt. hlt. 28–3–90.) „ipsosque ibidem cum aratris equisque et bobis dictum aratrum trahentibus aratos reperientes quinquaginta quatuor boves et tres equos eorum ab ipsis afferendo”.

¹⁸⁰ 1442: DL 44337. (Múz. Törzsanyag 1898–25.)

len család ellen. Ebben előadta, hogy egyik legelő- vagy kaszálódarabját Bethlen István és két fia „néhány ekével” (*cum certis aratris ipsorum*) felszántotta.¹⁸¹

A jelentős vagyoni különbségeket kiválóan mutatja az 1542-es egytelkes nemesi összeírás is.¹⁸² Az egytelkesektől ekkor a kezükön lévő *ingóvagyon* értékének hatvanadrészét hajtották be. A forrás részletes vizsgálatától eltekintek, mivel — az összehasonlítási alapot képező — korabeli okleveles anyag jelentős részét eddig nem tekintettem át. Annyi azonban bizonyos, hogy adatait csak óvatossággal szabad hasznosítani: Borsán például bizonyos, hogy legalább egy család (Domokos) kimaradt az összeírásból, amely egyébként nem csak nemesi birtokosokat foglal magában, hiszen az Egyházfán említett, elég tehetősnek számító Alch Jakab a pozsonyi prépostság *alodiatora* volt.¹⁸³ Az adóösszegeket húsz dénáros kategóriákba soroltam be, feltüntetve mellettük a hatvannal beszorzott összvagyont is (2. táblázat). A vidék legszegényebb nemese egy jókai, aki 5 dénárt fizetett, tehát 3 forint körüli ingóvagyonra lehetett. A leggazdagabbat szintén Jókán írták össze, vagyonát 4 forintos adója alapján 240 forintra becsülhetjük. Alap kutatások híján nem tudható, hogy a birtokvagyon és az ingóságok között milyen összefüggések állapíthatók meg. Talán nem túlzott merészség annak feltételezése, hogy az a tíz fő (16,7%), akinek adója elérte az egy forintot, vagyona tekintetében megközelítette a néhány jobbággal rendelkező kisbirtokosok életszínvonalát. Nem szabad ugyanakkor elfelejteni, hogy a forrás csak egy pillanatfelvételt biztosít: nem kizárt, hogy a szegényebbek között találhatnánk olyat, aki vagyona egy részét éppen egy birtokrész zálogbavételére fordította stb.

2. táblázat. A vízközi egytelkesek rétegzettsége az 1542-es egytelkes nemesi összeírás alapján¹⁸⁴

Adó (dénár)	Ingóvagyon (forint)	Sáp	Egyházfa	Borsa	Jóka	Összesen	
						szám	%
-19	-12	1	–	1	6	8	13,3
20–39	12–24	3	2	5	9	19	31,7
40–59	24–36	1		4	14	19	31,7
60–79	36–48	1	2	1		4	6,7
80–99	48–60						
100–149	60–90			2	5	7	11,7
150–199	90–120		1			1	1,7
200–	120–				2	2	3,3
	<i>Összesen:</i>	6	5	13	36	60	

Végeredményben az ún. egytelkes nemesség több csoportra tagolható. A réteg élén álló csoportot inkább a *kisnemesség*hez sorolnám, amellyel egyező társadalmi és vagyoni szinten él. Ennek a vagyonosabb rétegnek a különállása még az előbb említett összeírásnál is határozottabban mutatkozik meg abban, hogy 1545-ben az egytelkeseken belül megkülönböztettek 10, 20 és 100 forintos vagyonnal rendelkező kategóriákat.¹⁸⁵ A jóval nagyobb részt kitevő nemesi tömeg,

¹⁸¹ 1519: DF 227 485. (Pozs. kápt. hlt. 33–4–16.)

¹⁸² MOL E 198. (Conscriptiones portarum) XXX. (A vízközi falvakat l. a 449. oldalon)

¹⁸³ Pl. 1560: MOL P 648. (Szüllő lt.) G–221.; A prépostság egyetlen egyházfai — nemesi — telkének műveltetéséhez l. a 71. jegyzetet.

¹⁸⁴ Az összeírásban szereplő bécsi dénárt egyharmad magyar dénárnak vettem. Vö. *Dányi Dezső-Zimányi Vera*: Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig. Budapest, 1989. 48–50.

¹⁸⁵ *Maksay Ferenc*: Magyarország birtokviszonyai (3. jegyzet) 7.

ahová többek között az újkori *agilisek* és negyedek-nemesek elődeit is besorolhatjuk, nemesi önértelmezésén kívül valóban nem sokban különbözhetett a korabeli jobbágylakosságtól. Az „egyetelkes nemes” kifejezés tehát a korabeli adószedési gyakorlat szakszava, nehezen azonosítható egy jól körvonalazható társadalmi réteggel.¹⁸⁶ Jelentése, illetve az a társadalmi/vagyoni kör, amelyre alkalmazzák, helyileg és időben változik. Nem tagadom, hogy eme csoportok kialakítása egyszerűsített formája a valóságnak, arra azonban mindenképpen rámutat, hogy a réteg egésze vagyoniilag erősen tagolt. Sajnos az egytelkeseken belüli különbségtétel az egyes esetekben csak aprólékos forráskutatással tárható fel. Különösen gyümölcsöző lesz ezért a kora újkori iratanyag bevonása a kutatásba.

Összefoglalás

Dolgozatomban egy kicsiny tájegység egy tömbben fekvő nemesi falvainak társadalmát igyekeztem azonos szempontok alapján bemutatni. A falvak közös vizsgálatát az azonos társadalmi eredet (várjobbágyság), a földrajzi elhelyezkedésből adódó sűrű házassági kapcsolatrendszer, ill. az élet valamennyi területén megmutatkozó, mindennapi szoros kapcsolat indokolja: a borsaiak például, noha az egyházfai Szent András-plébániatemplomot látogatják,¹⁸⁷ részt vesznek a kisjókai Keresztelő Szent János-plébánia búcsúján is.¹⁸⁸ Az is előfordul, hogy a borsaiak és a jókaiak ugyanazt a személyt küldik Budára ügyük intézésére, egymást vétetve fel a királyi emberek sorába.¹⁸⁹ Nem véletlen, hogy bármelyik faluban támad pereskedés, az oklevelekben mindig megtaláljuk a többi falu egy-egy lakosát akár fogott bíróként, akár jól informált tanúként.¹⁹⁰

A Vízköz várjobbágysága „automatikusan” került be az országos nemességbe (a kivételeket elemeztem). Falvaink várjobbágy-rokonságai, midőn a 13–14. század fordulóján írott forrásainkban előtűnnek, már számtalan ágra szakadtak, jószágait ugyanakkor néhol még osztatlanul tartják kezükön. Aligha tekinthető véletlennek az, hogy birtokaikat jogilag a 14. század húszas éveitől kezdődően osztják fel: a borsaiak Pályázótól északra fekvő földje 1323-ban, Kisjóká az 1330-as években, Nagyjóká pedig 1342-ben kerül felosztásra. Mindez időben feltűnően emlékeztet az ún. úri nemzetségek felbomlására,¹⁹¹ feltehetően országos jelenségnek

¹⁸⁶ Jóllehet egy megváltozott gazdasági és társadalmi környezetben figyelhető meg, analógiaként mégis felhasználható a taxalista nemesek között megmutatkozó szélsőséges vagyonkülönbség. L. Dominkovits Péter: Sopron vármegye XVI. század végi birtokos társadalma. Soproni Szemle 1999/2. 99–122., főként 121–122. Itt szeretném megköszönni Dominkovits Péternek, hogy megosztotta velem Sopron megyével kapcsolatos kutatásainak tapasztalatait.

¹⁸⁷ Borsán sohasem állt templom, a 20. századba nyúlóan az egyházfai plébániához tartozott. – Borsai nemes kegyes adománya a Szent András egyház részére: 1454: DL 37401. (Szüllő lt.)

¹⁸⁸ 1506: DL 37373. (Szüllő lt.)

¹⁸⁹ 1453: DF 225 426. (Pozs. kápt. hlt. 1–2–3., borsaiak részére), DF 225 763. (Pozs. kápt. hlt. 3–2–29., jókaiak részére). A két mandátum egy napon kelt Budán, a királyi emberek is azonosak. A jókaiak oklevelében az egyik királyi ember nevében az szerepel, hogy „de dicta Borsa”, holott még nem fordult elő Borsa az oklevélben. A borsaiak részére kelt oklevelet fogalmazták tehát előbb! A két elrendelt helyszíni eljárást ugyanaz a királyi ember végzi el, ugyanazon a napon.

¹⁹⁰ Néhány példa: 1453: Zichy IX. 364.; 1454: DL 37401. (Szüllő lt.); 1473: DF 227 266. (Pozs. kápt. hlt. 28–5–45.); 1492: DF 227 637. (Pozs. kápt. mlt. A-9–5.); 1500: DF 279 998. (Pozs. kápt. hlt. Prot. 12–13.); 1526: DL 37372. (Szüllő lt.)

¹⁹¹ Vö. Fügedi Erik: Az Elefánthyak (107. jegyzet) 9–11.

AZ 1542-ES SEXAGESIMA-JEGYZÉK PÁLYÁZÓKÖZRE VONATKOZÓ ADATAI

Saap

Ioannes Salok tenetur d XXII.
 Andreas Horwat tenetur d XX inquilinus.
 Franciscus Salok tenetur d XIII.
 Alexius Iardoan tenetur d LXI.
 Melchior Thakach tenetur d XL inquilinus.
 Andreas Molnar tenetur d XX.

Eghazffalwa

Ioannes Eghazy tenetur d LX.
 Albertus Zakal tenetur d LXXI.
 Nicolaus Bely tenetur d XXXIII, Vien. I.
 Gregorius Eghazfalui tenetur d XXXVIII, Vien. I.
 Iacobus Alch tenetur fl I d LX.

Alsoborsa

Franciscus Zwllw tenetur d L.
 Ioannes Pethew tenetur d LIII, Vien. I.
 Iacobus Farkas tenetur d XXV.
 Albertus Farkas tenetur d XXXIII, Vien. I.
 relictia Laurencii Thot tenetur d XXV, inquilinus.
 relictia Mathie Lukach tenetur d XVI, Vien. II.
 relictia Ambrosii Pethew tenetur d LVIII, Vien. II.
 Gregorius Pethew tenetur d LX.
 Benedictus Beely tenetur fl I.
 Andreas Alch tenetur fl I d XX.
 Ioannes Lukach tenetur d XXV.
 Antonius Chenkey tenetur d XX.
 relictia Ioannis Zerna tenetur d LI, Vien. II.

Ilka

Emericus Zwch tenetur d LIII, Vien. I.
 Petrus Kethel tenetur d XXXIII, Vien. I.

Blasius Gergffy tenetur d XXXIII, Vien. I.
 Ioannes Ladakos tenetur d XLII, Vien. I.
 Michael Ladakos tenetur d XLV.
 Paulus Ladakos tenetur d LX.
 Petrus Wr tenetur d LVIII, Vien. I.
 relictia Matei Gergel tenetur d XI, Vien. II, in-
 quilinus.
 Urbanus Daras tenetur d X.
 Ioannes Zekeres tenetur d V.
 Udalricus Fodor tenetur d XL.
 Franciscus Thot tenetur d XXXIII.
 Albertus Miholffy tenetur fl I.
 Volfgangi Teyedy tenetur d L.
 Georgius Teyedy tenetur d LV.
 Iacobus Teyedy tenetur d XLV.
 Laurencius Betlen tenetur d XXXIII, Vien. I.
 relictia Michaelis Betlen tenetur d XXXIII, Vien. I.
 Petrus Gerssel tenetur d XVI.
 Iacobus Kol tenetur d XX.
 Tomas Orros tenetur d XXVIII, Vien. II.
 relictia Ioannis Zabo tenetur d LVI, Vien. I.
 Stephanus Albert tenetur d XVI, Vien. I.
 Mateus Mathws tenetur d XXXVIII, Vien. I.
 Ioannes Mathyws tenetur fl I d X.
 Ioannes Orre tenetur d XL.
 Franciscus Teyedy tenetur d LVI, Vien. II.
 Vitalius Teyedy tenetur d LI.
 Dyonisius Teyedy tenetur fl I d X.
 Paulus Zakal tenetur fl I.
 Simon Ban tenetur d LIII, Vien. I.
 Albertus Lukach tenetur d XXV.
 Wolfgangus Alch tenetur fl II.
 Martinus Dyenes tenetur fl I, Vien. V.
 Clemens Agoston tenetur fl III.
 Georgius Fodor tenetur d XV.

MOL E 198. Conscriptiones portarum XXX.

„Registrum super sexagesima omnium rerum aurearum, argentearum, pecuniarum paratarum, pecorum, frugum, vinorum et aliorum bonorum mobilium quorumlibet nobilium unius sessionis per eosdem persolvenda”

minősíthető. A 14. századi nemesi telek még igyekeznek az egybefüggő, egy tömbben fekvő tartozékrendszert megőrizni, a 15. század második felére — főként a magyar szokásjog örökösödési szabályai következtében — mégis feldarabolódik, tartozékai kicsiny parcellákban szóródnak szét a falu határában.

A falvak nemesi társadalma — annak ellenére, hogy az adózás szempontjából szinte minden tagja „egyetlen nemesnek” minősül — vagyoniilag erősen tagolt, az élen álló kisszámú csoport jobbágyságot is tarthat, a kisnemességgel azonos életszínvonalon él. Nagyrészüket ugyanakkor csupán a nemesi telek haszonvételeinek szabad használata, és feltehetően a nemesi mentalitás különbözteti meg a jobbágyfalvak lakosságától. Még a nemesi tömegben belül is megindul a középkor végén a jogi differenciálódás, amely főként a leányági örökösöket érinti és a kora újkorban kristályosodik ki.

A házasságok földrajzi megoszlása alapján elmondható, hogy a vízközi nemesek társadalmi kapcsolatrendszere előtt Pozsony megye határai áthághatatlan akadályként tornyosultak. Uraik megválasztásában szintén nagy szerepet játszik a földrajzi tényező, rendre a Pozsony megyei nagy- és középbirtokosok familiáiban kapnak helyet.

A nemesi falu szűkre szabott birtoklási típusa felszínre hozta azt a jelenséget, hogy a kisnemesi réteg körében a nemesi társadalom többi részétől eltérő szokásjogi formák alakulhatnak ki, főként az örökösödés tekintetében. Okvetlenül szükséges így a réteg — földrajzilag eltérő környezetben történő — további vizsgálata, a Vízköz tekintetében a kora újkori iratanyag fokozott bevonásával.

A DOLGOZATBAN HASZNÁLT FORRÁSKIADVÁNYOK ÉS KÉZIKÖNYVEK RÖVIDÍTÉSE

- Anjou** = Anjou-kori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Szerk. Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula. I–VII. Budapest, 1878–1920.
- AOkI.** = Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. Szerk. I–V. Kristó Gyula, VII. Blazovich László-Géczi Lajos, VIII–IX. Blazovich László, XI. Almási Tibor, XXIII. Piti Ferenc. Budapest-Szeged, 1990–1999.
- Apponyi** = A Pécz nemzetség Apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrzett oklevelei. I. 1241–1526. Budapest, 1906.
- CDES** = Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I–II. Ed. Richard Marsina. Bratislava, 1971–1987.
- Engel** = Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. (História Könyvtár 5.) Budapest, 1996.
- Héderváry** = A Héderváry család oklevéltára. Összeállította Radvánszky Béla és Závodszy Levente. I–II. Budapest, 1909–1922.
- Mon. Strig.** = Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. I–II. Ed. Ferdinandus Knauz. Strigonii, 1874–1882. III. Ed. Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii, 1924. IV. Ed. Gabriel Dreska, Geisa Érszegi, Andreas Hegedűs, Tiburtius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli. Strigonii-Budapestini, 1999.
- Tripartitum** = Werbőczy István Hármaskönyve. Fordították, bevezetéssel és utalásokkal ellátták: Dr. Kolosvári Sándor és Dr. Óvári Kelemen, magyarázó jegyzetekkel kíséri: Dr. Márkus Dezső. Magyar Törvénytár. Budapest, 1897.
- Wenzel** = Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. I–XII. Pest, Budapest, 1860–1874.
- Zichy** = A zichy és vásonkeői Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeő. Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván, Véghelyi Dezső, Kammerer Ernő, Lukács Pál. I–XII. Pest, Budapest, 1871–1931.
- ZsO** = Zsigmond-kori oklevéltár. I–II. Összeállította: Mályusz Elemér. III–VII. Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette: Borsa Iván. Budapest. 1951–2001.